

ՅԱԿՈԲ Յ. ԹԷՐԶԵԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ

(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՎԱԽԵ-
ՐԱԹՈՒՂԹԵՐ, ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ-
ՆԵՐ, ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՎԻՃԱԿԱ-
ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒԱՅԼՆ. ԿԱՐԵՒՈՐ
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ.

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԱՂԷՏԷՆ ԵՏԲԸ ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ԱՆԱՐ-
ԴԱՐ ՀԵՏԱՊԵՐՈՒՄ, ՉԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՐՑԱՔԸՆ-
ՆՈՒԹԻՒՆ, ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԱՏԱՊԱՐՏՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐԸ. ԱՏԱՆԱՅԻ ՔԻՄ. ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԵՏԵՐՈՒՆ
ԲՈՂՈՔՆԵՐԸ. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՔՆՆԻՉ ՅԱՆՉՆԱԺՈՂՈ-
ՎԻՆ ԲՈՂՈՔԻ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՆ ՈՒ ԲԱՐԵՅԻՇԱՏԱԿ ՅԱ-
ԿՈՐ ՊԱՊԻԿԵԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ ԵՒԼՆ.

1912

Լ. ՊՈԼԻՍ

Sugarrahi Arshu

Պատկերագարի «ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ» ի Բ. Հասնորին

մնասին եղած գնահատումները

(«Հանդես Ամսօրեայ» 26րդ տարի քիւ 10, հոկտ.)

ՅԱՎՈՐ Յ. ԹԵՐԶԵԱՆ՝ Կիլիկիոյ Աղէտը, Հասնոր Բ.

Կ.Պոլիս 1912

«Կիլիկիոյ Աղէտ» ին պատմութեան Բ. հատորն ալ լոյս տեսաւ, 176 էջերէ բաղկացեալ սիրուն գործք մըն է, բովանդակութեամբ աւելի ճոխ պատկերներով աւելի զարդարուն քան Ա. հատորը. (հմմտ. հանդ. Ամս. 1912. էջ 336):»

«Ներկայ հատորիս բովանդակութիւնն է գլխաւորաբար Ատանայի և Հալէպի մերձակայ գաւառներուն մէջ եղած ջարդերուն պատմութիւնը: Յ. Յ. Թէրզեան՝ մի առ մի կը ցուցադրէ կարմիր Համիտին վերջին անդուծ ու վայրագ սպաննութիւնները, անտէրունջ Հայերու լացն ու կոծը, բաղձաթիւ քաղաքներու, գիւղերու քանդումն ու աւերումը, միով բանիւ այն ամէն արիւնոտ տեսարաններն, որոնք նոյն գաւառներուն մէջ ցաւալի իրականութեամբ տեղի ունեցան: Միւսնոյն ժամանակ ստոյգ վկայութիւններով ցոյց կուտայ մեզի, որ այդ ահռելի կոտորածը կանխագոյն ծրագրով մը եղած է, այնու որ մահմետական շարժումը, այս կամ այն տեղուան մէջ չէր սահմանափակուած, այլ ընդհանուր էր: Բարեբախտաբար, ինչպէս կ'ըսէ հեղինակն, չառ տեղեր Հայերը բոլորովին ալ անպատրաստ չէին, որուն հետեւութեամբ քիչ չառ կրցան դիմադրել մոլեգին խուժանին յարձակումներուն:»

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ

Գ. ՄԱՍ

Բանաստեղծ իւր, Պատմաբան իւր
Պատմաբան իւրներ .

Կիլիկեան ահռելի աղէտին մէջ ամենէն աւելի մեր սիրտերը խոցոտողն եղած է Արդարութեան գործելակերպը: Քաղաքներ քանդուեցան, գիւղեր կործանեցան, Երեսուն հազար անմեղ հայեր անխնայ ջարդուեցան, հազունի ու ճիւղունի ջուրերը արիւնի փոխուեցան, հարիւրաւոր կոյսեր սղծուեցան, բաղձաթիւ հարսեր արուաւորուեցան, հազարաւոր հայեր եկեղեցիներու մէջ ողջ ողջ այրեցան, գարոցական սպառնալից տառնակներով խաչի վրայ դամուեցան և աշխարհի վրայ դու չի գործուած վայրագութիւններ ի գործ դրուեցան, որոնց աւսակներուն սլախի նախանձէին Լէնկ—Թիմուրի և Ներսէի պէս ամենազարչելի անդուծները: Եւ այսչափ վայրենութիւններու յանդիմող կատաղի ճիւղները փոխանակ իրենց արժանի ստաթիմները կրելու, շատ զիրութեամբ ազատեցան Արդարութեան ձեռքէն: Մինչդեռ անդին մեր ծնողքն, զսուակները, աղջականները և այլ պարագաներ կորսնցնելով միայն անձերնիս ազատած ջարդի մնացորդներս՝ իրրեւ տ-

[ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ, Յ. Յ. Թ.]

սլոտամբ ձերբակալուեցանք և անտանկի նեղութիւններու
ենթարկուեցանք։ Առաջին աղէտին պահուն կարծեցինք
թէ յետադիմական շարժում մ'է եղածը, և բոլոր թուր-
քիոյ հետ Աստանայի նահանգն ալ նոյն վտանգին ենթա-
րկուեցաւ, որով ճգնաժամային զիմադրութեան մը զի-
մեցինք փրկելու համար թէ մեր կեանքն և թէ մեր
նուիրական Սահմանադրութեան պատիւը։ Երբ երկրորդ
ջարդն ալ կատարուեցաւ, այլևս կատարեալ համոզում գո-
յացուցինք թէ Սահմանադրութիւնը պարտուեցաւ և կար-
միր Սուլթանը նորէն իր փափաքին զոհացում գտաւ,
որով յետին աստիճան յուսահատութեան մասնուեա՝ կ'ե-
րեւակայէինք աղէտէն ետքը բռնապետական կառավա-
րութեան բռնելիք ընթացքը։ Սակայն երբ աւետեցին մեզ
թէ Սահմանադրութիւնը չէ վտանգուած, թէ շարժուն
բանակը յաղթապանք Պոլիս մտած է, և թէ մանաւանդ
կարմիր Սուլթանը իրեն անվայել զահէն վար առնուելով
Սուլթան հռչակուած է Մէհմէտ Բէշատի պէս Սահմա-
նադրատէր և զթառառ Վեհապետ մը, այլևս մեր ուրա-
խութիւնը չափ չունէր, որովհետեւ մենք համոզուած էինք
թէ՝ Ազատական թուրքերը մեր անմիջական օգնութեան
պիտի փութան թէ մեր Օսմ. Երեսօրէսանական Ժողովը ողի
ի բոլին պիտի պայքարի զմեզ այն վիճակին հասցնելու
պատճառ եղողներուն գէմ, և թէ վերջապէս հարկւրաւոր
կատաղի ճիւղներ պիտի ճօճին օղին մէջ զոնէ օ-
րինակ ըլլալու համար ուրիշներու։ Եւ սակայն իրո-
ղութիւնները մեր յուսացածին բոլորովին հակառակ
պատահեցան։

Ահուրի աղէտէն ետքը Աստանայի տեղական կառավա-
րութիւնը՝ որ գրեթէ խուժանապետներուն ձեռքն անցած
էր, ճարտար զողի մը կամ ոճրապարծի մը հնարածաւ-

թեամբը ծրագրած էր հայերը սլոտափառնաւոր բռնել և
որով աղէտին սլաւափառնաւորութիւնը բնոյնել զԺախաւ
և անտէր հայերուս կռնակը, և իրաւամբ ալ բաւական յաջո-
ղեցան համեմուտ համար իրենց նպատակին։ Կրկնակ աղէտէն
անմիջապէս ետքը կաղմուեցաւ քննիչ յանձնախումբ մը, որ
ողի իրոլին աշխատեցաւ իր տխուր պարտականութիւնը կա-
տարել, ձերբակալելով բոլոր ողջ մնացած հայերը և ձեռքի
տակէ փախցնելով աղէտին կաղմակերպիչներն ու խու-
ժանավարները։ Կատարեալ զաւելտախաղի մը ներկայա-
ցումի դերը ստանձնող այս յանձնախումբին անդամները՝
մեզմէ առաջ իրենք կը խնդային հարցաքննութեանց
միջոցին, իրենց կողմէ կատարուած վրանբաց խեղա-
թիւրումներուն և յերկրուած զրպարտութիւններուն
մասին։ Անխղճութեան և անդթութեան մարմնացումն
եղող այն անմոռանալի քննիչ յանձնաժողովը՝ յարմար դա-
տած էր հայերը իրրեւ ապստամբած, և խնդճ թուրքերը
ինքնապաշտպանութեան զիմած ճանչնալ և ըստ այնմ քրն-
նութիւնները առաջ տանիլ, և իրաւամբ ալ առանց թուրքի
մը մաղին զպէլու կը ձերբակալէին անընդհատ միայն և մի-
միայն հայերը և կը բեցնէին իրարու վրայ որոնցմէ ոմանք ալ
չզիմայալապ նեղ զնտանի մը մէջ դրած, կ'սպասէին սլա-
տերաղմական Ատեանին դալուն, որուն համար կը յու-
սային անչուշտ որ իրենց բոլոր ձերբակալածները միաու-
մի կախաղան պիտի բարձրացնէր։ Մինչդեռ մեր՝ զըժ-
բախտ հայերու տէքերն ալ Պատերազմական Ատեանին
ճամբուն կ'սպասէր, վստահօրէն յուսալով որ մեր Սահ-
մանադրական կառավարութեան կողմէ զրկուած Պատե-
րաղմական Ատեանը անտարախոյս պիտի գործադրէր Ար-
զարութիւնը, անմիջապէս ազատ արձակելով բոլոր հայ
բանտարկեալները և կախաղան բարձրացնելով ոչ միայն

հարկւրաւոր խուժանապետներ, այլև Ատանայի տեղական կառավարութեան պաշտօնեաներէն զխաւորները և նոյնիսկ աղէտէն ետքը զմեզ նեղութեան և անտանկի չարչարանքներու ենթարկող քննիչ յանձնախումբի անդամները:

Պատերազմական Ատեանը հաստու Ատանա, առաջին օրերուն մէջ պահ մը ուրախութիւն պարզեւեց մեզ բանտէն ազատ արձակելով բաւական թիւով հայեր և ընդհակառակը ձերբակալել տալով բազմաթիւ թուրքեր, և սակայն քիչ ետքը մեր ուրախութիւնը տխրութեան փոխուեցաւ, տեսնելով որ Պատերազմական Ատեանն ալ սկըսաւ սուտ վկայութիւններու և զոտարտութիւններու կարեւորութիւն տալ և կախաղան բարձրացնել ու դատապարտել այնպիսի հայեր, որոնց անմեղութիւնը արեւի պէս յայտնի էր, իսկ շատ թեթեւ պատիժներով միայն դոհանալ ձէլատ և Ասաֆի պէս անհատներու մասին, որոնք հաղարսուոր անմեղներու դահիճը եղան:

Գաղափար մը տալու համար մեր ձերբակալութեան, բանտարկութեան, հարցաքննութեան և դատաւարութեան մասին, յարմար կը տեսնեմ իմ բանտի նօթերս հրատարակել ի ստորեւ:

ԻՆՉՊԷՍ ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԵՑԱԼՔ

Սուրէն ու հուրէն հրաշքով ազատածներս՝ հազիւ քանի մը հազար հոգի, Անգլիական հիւպատոսին առաջնորդութեամբը լեցուած էինք Թրիփանի եղբարց և Գերմանացուց գործարանները (fabrique) իրարու վրայ: Թէև ամէն բանէ զրկուած մերկ ու բոսկիլ և պատառ մը հացի

կարօտ և սակայն միւս կողմէ դոհ կ'ըլլայինք գոնէ մեր կեանքերը ազատած ըլլալու համար:

Աղէտէն ետք օր ետքն էր որ չոր հողն ալ շատ տեսան մեզի, և երրորդ ջարդի մը նմանող ձերբակալութիւններն սկսան: Բռնապետական անիծեալ շրջանին Թաղալ, սուրքերու հաւաքիչ ըլլալով Ատանայի ամբողջ ժողովուրդը ճանչցած և Սահմանադրութեանէն ետքը կաշառակերութեան և զեղծումներու պատճառով պաշտօնէն վտարուած՝ վատոգի և ստորին արարածի մը ոտականի զղեստ հագցնելով զրկած էին մեր վրայ: Ոստիկանը մեծ պաշտօնատարի մը վայել չարժուէքներով և խստութիւններով սկսաւ ձերբակալել ջարդէն ազատածներէն հայ ծանօթ գէմքերն ու տեսքով կտրիճները: Զերբակալութեան լուրը առածնուս պէս բոլորովին շուարած հասկցանք թէ՛ տեղական կարավարութիւնը ողբերգութեանէն ետքը ծիծաղաշարժ զուեկտ մ'ալ խաղալ կ'ուզէր, մեր վրայ բեռցնել ջանալով աղէտին պատասխանատուութիւնը:

Պահ մը մի քանի հոգիներ մտածեցինք Պոլիս հեռադրել և գոնէ այս երրորդ աղէտին մասին օգնութիւն խնդրել և սակայն ինչ միջոցով պիտի կարենայինք Պոլիս հասցնել մեր աղերսը, հեռադրատունը հեռագիր չէր ընդունէր և ընդունէր իսկ տանող չիկար...:

Զերբակալութիւններու թիւը կը բազմապատկուէր ժամէ ժամ և ծանօթ ոստիկանը՝ Ժամէրի մը զիբքով եւ տեսքով կը սարսափեցնէր զմեզ ամենքս: Ոստիկանը կը հայհոյէր, կը նախատէր, կ'ապտակէր կը ճեմէր և կատաղի վագրի մը պէս կը յարձակէր մեր վրայ: Առանց որոշ անուններով ցանկ մը ունենալու իր ձեռքը, աչքին երեւցած ծանօթ գէմքերն ու Գասապ Միսաքի պէս ան-

ուանի և տեսքոտ կարծիքները կանչելով կամ բռնի քաշ-
կըռտելով կը տանէր մօտակայ երկաթուղիի կայարանին
զօրանոցը, ուրկէ բաղմամբիւ զինուորներով չըջապատուած
կը զրկուէին կառավարական պաշտօնատուներ, յանձնուե-
լու համար տնտեսական քննիչ յանձնաժողովին:

Թրիփանի եղբայրը և Գերմանացոց զործարաններու
չորս պատերուն մէջ քանտարկուած աղէտեալներս՝ ոչ
փախչելիք և ո՛չ ալ պահուելիք տեղ մ'ունէինք, որով
ամբողջութեամբ կը տեսնուէինք մէկ ակնարկով, և այս-
պէս ոստիկաններու քմահաճոյքին կապուած էր մեր ճա-
կատադիրը: Կիլիկիոյ աղէտին ճշմարիտ ժալէրն եղող
յիշեալ ոստիկանը կերթար ու կուզար չըջապատուած նո-
րանոր զինուորներով և յայտնի ու դադանի ոստիկաննե-
րով, տանելու համար նորանոր հայեր: Անոր լուրաքանչիւր
վերադարձին կը հարցնէինք իրարու «արդեօք այս անգամ
ո՞ր մէկս պիտի տանի»: Ամուսնացածները իրենց կնոջ,
դեռատի երիտասարդները իրենց մօրը չըջադգեատներուն
ծայրերովը երեսնին ծածկած ինքզինքնին պահելու կ'աշ-
խատէին, և սակայն խայտառակ ոստիկանը կ'առնելով այս
դադանիքն ալ, կը հրամայէր կլնելուն և նոր հարսերուն
որ ոտքի ելլեն և բաժնուին այրերէն:

Վերջապէս ծանօթ ոստիկանը ինձ ալ հրամայեց որ
հետեւեմ իրեն: Յանկարծակիի եկած, կը խնդրեմ որ իմ
ձերբակալութեանս պատճառը յայտնէ, «պատճառ մատ-
ճառ չեմ գիտեր, միայն քեզ կը հրամայեմ որ իմ ետե-
ւէս գաս» կը պատասխանէ վայրենաւայել շեշտով մը:
Ասոր վրայ առանց պատճառի երթալ չեմ ուզեր և ահա
ոստիկանին ատրճանակը կը մերկանայ պատահանէն և կուզ-
դուի կուրծքիս, հրամայելով որ քալեմ, «հայտէ նայինք
խընդր կեալը, հիմա մարմինդ կը փրկեմ գետինը» կը

զուայ ոստիկանը, ակամայ կ'սկսեմ հետեւիլ իրեն:
Մի քանի զինուորներ անմիջապէս կը չըջապատեն զիս եւ
կ'առաջնորդեն մօտակայ պահականոցը, որուն փոքրիկ մէկ
սենեակին մէջ իրարու վրայ թիմուած կը դանեմ Ատանայի
հայ երեւելիներէն ոմանք: Բոլորն ալ ծանօթ դէմքեր
են: Ամենուն ալ աչքերը շեշտած լուռ ու մունջ կսպա-
սեն իրենց ճակատադրին, որոնց կը խառնուիմ ես ալ:
Յանկարծ պահականոցին երիտասարդ սպան կը մօտենայ
մեր նեղ զնտանին դուռը և խրովս շեշտով մը կը հար-
ցնէ մեզ «ձեր մէջէն Սամուէլ Աւետիսեանը ո՞րն է»:
Ատանայի հայ երեւելիներէն եղող Սամուէլ էֆ.ն առաջ
անցնելով՝ «ես եմ» կը պատասխանէ, կարծելով թէ
իր նախկին ազդեցութեան չորհիւ ազատ պիտի արձա-
կուի: «Գուրս եկուր» կը պատասխանէ սպան, և իր քո-
վը կը կանչէ երկու հակայ զինուորներ, հրամայելով որ
թանձր չուանով մը Սամուէլ էֆ.ի թեւերը ետեւը կա-
պեն: Անգուցի արագ զինուորները ուրախութեամբ ետե-
ւը կը դարձնեն Սամուէլ էֆ.ի թեւերը և կ'սկսին պինդ
կերպով կապել ու քաշկռտել: Սամուէլ էֆ. լալով կը
պոռայ և արիւն արցունք կը թափէ, աղաչելով պաղա-
տելով որ խիղճ ունենան, դոնէ քիչ մը թուլցը-
նելու համար չուանը: Եւ սակայն անգուցի սպան և զին-
ուորները ա'լ աւելի կը խտացնեն իրենց տուած չար-
չարանքը, որուն տակ կը թապլտկի դժբախտ հայորդի
Սամուէլ էֆ.ն: Առջին մենք մեր մութ զնտանին մէջ արիւն
արցունքով կուլանք մեր սիրելի Սամուէլ էֆ.ի վիճակին
վրայ և կսպասենք մեր կարգերուն, ենթարկուելու հա-
մար միևնոյն չարչարանքին: Սամուէլ էֆ. թեւերն ու
մար միևնոյն չարչարանքին: Սամուէլ էֆ. թեւերն ու
ոտքերը կապուած դունդի մը պէս կը զլտորի անխիղճ
սպային ոտքերուն տակ, և վերջապէս ոտքերով հրելով ու

ուանի և տեսքոտ կարծիքները կանչելով կամ բռնի քաշ-
կըռտելով կը տանէր մօտակայ երկաթուղիի կայարանին
զօրանոցը, ուրկէ բազմաթիւ զինուորներով չըջապատուած
կը զրկուէին կառավարական պաշտօնատուներ, յանձնուե-
լու համար տնտեսական քննիչ յանձնաժողովին:

Թրիփանի եղբայրը և Գերմանացւոց զործարաններու
չորս պատերուն մէջ բնասարկուած աղէտեալներս՝ ոչ
փախչելիք և ոչ ալ պահուելիք տեղ մ'ունէինք, որով
ամբողջութեամբ կը տեսնուէինք մէկ ակնարկով, և այս-
պէս ոստիկաններու քմահաճոյքին կապուած էր մեր ճա-
կատաղիքը: Կիլիկիոյ աղէտին ճշմարիտ ժալէքն եղող
յիշեալ ոստիկանը կերթար ու կուղար չըջապատուած նո-
րանոր զինուորներով և յայտնի ու դադանի ոստիկաննե-
րով, տանելու համար նորանոր հայեր: Անոր իւրաքանչիւր
վերադարձին կը հարցնէինք իրարու «արդեօք այս անգամ
ո՞ր մէկս պիտի տանի»: Ամուսնացածները իրենց կնոջ,
զեռաաթի երխտասարդները իրենց մօրը չըջադգեստներուն
ծայրերովը երեսնին ծածկած ինքզինքնին պահելու կ'աշ-
խատէին, և սակայն խայտառակ ոստիկանը կուսելով այս
դադանիքն ալ, կը հրամայէր կիներուն և նոր հարսերուն
որ ոտքի ելլեն և բաժնուին այրերէն:

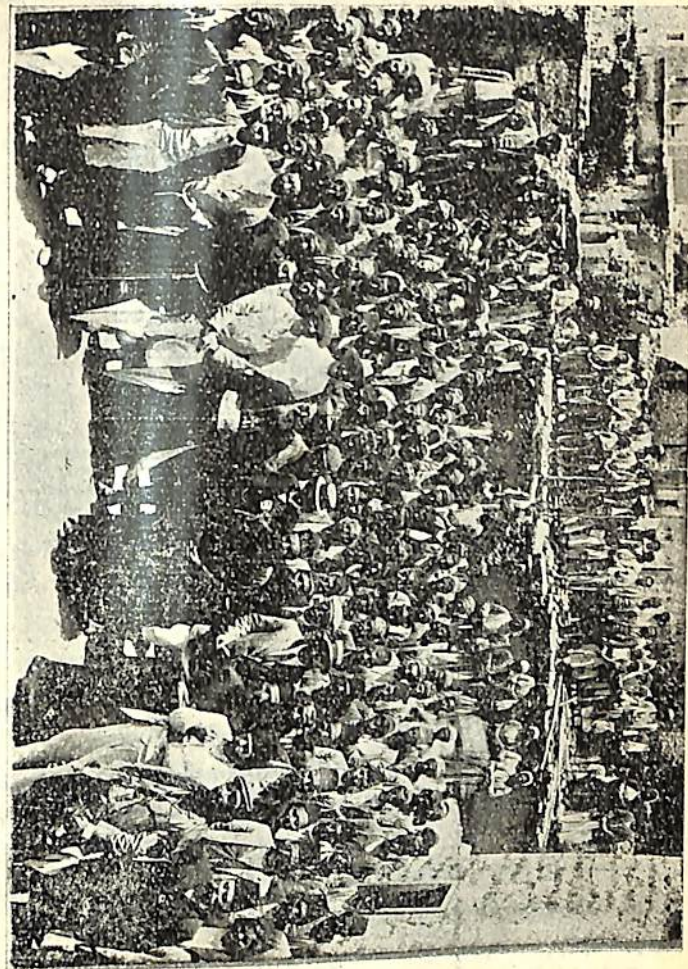
Վերջապէս ծանօթ ոստիկանը ինձ ալ հրամայեց որ
հետեւիմ իրեն: Յանկարծակիի եկած, կը խնդրեմ որ իմ
ձեռքակալութեանս պատճառը յայտնէ, «պատճառ մատ-
ճառ չեմ գիտեր, միայն քեզ կը հրամայեմ որ իմ ետե-
ւէս գաս» կը պատասխանէ վայրենաւայել շեշտով մը:
Ասոր վրայ առանց պատճառի երթալ չեմ ուզեր և ահա
ոստիկանին ատրճանակը կը մերկանայ պատեանէն և կուղ-
ղուի կուրծքիս, հրամայելով որ քաշեմ, «հայտէ նայինք
խրնգըր կեաւըր, հիմա մարմինդ կը փրեմ գետինը» կը

զոռայ ոստիկանը, ակամայ կ'սկսիմ հետեւիլ իրեն:
Մի քանի զինուորներ անմիջապէս կը չըջապատեն զիս և
կ'առաջնորդեն մօտակայ պահականոցը, որուն փոքրիկ մէկ
սենեակին մէջ իրարու վրայ թիմուած կը դնեն մատնայի
հայ երեւելիներէն ոմանք: Բոլորն ալ ծանօթ դէմքեր
են: Ամենուն ալ աչքերը վնցուած լուռ ու մուռ զսպա-
սեն իրենց ճակատագրին, որոնց կը խառնուիմ ես ալ:
Յանկարծ պահականոցին երիտասարդ սպան կը մօտենայ
մեր նեղ զնտանին դուռը և խորտա շեշտով մը կը հար-
ցնէ մեզ «ձեր մէջէն Սամուէլ Աւետիսեանը ո՞րն է»:
Ատանայի հայ երեւելիներէն եղող Սամուէլ էֆ.ն առաջ
անցնելով «ես եմ» կը պատասխանէ, կարծելով թէ
իր նախկին աղագնութեան շնորհիւ ազատ պիտի արձա-
կուի: «գուրս եկուր» կը պատասխանէ սպան, և իր քո-
վը կը կանչէ երկու հսկայ զինուորներ, հրամայելով որ
թանձր չուանով մը Սամուէլ էֆ.ի թեւերը ետեւը կա-
պեն: Անգութ արագ զինուորները ուրախութեամբ ետե-
ւը կը դարձնեն Սամուէլ էֆ.ի թեւերը և կ'սկսին պինդ
կերպով կապել ու քաշկռտել: Սամուէլ էֆ. լալով կը
ստոյգ և արիւն արցունք կը թափէ, աղաչելով պաղա-
տելով որ խից՝ ունենան, գոնէ քիչ մը թուցը-
նելու համար չուանը: Եւ սակայն անգութ սպան և զին-
ուորները ալ աւելի կը խոտացնեն իրենց տուած չար-
չարանքը, որուն տակ կը թապլտի գոթալտ հայորդի
Սամուէլ էֆ.ն: Ասղին մենք մեր մութ զնտանին մէջ արիւն
արցունքով կուրանք մեր սիրելի Սամուէլ էֆ.ի վիճակին
վրայ և կսպասենք մեր կարգերուն, ենթարկուելու հա-
մար միւսնոյն չարչարանքին: Սամուէլ էֆ. թեւերն ու
ոտքերը կապուած դունդի մը պէս կը զլտորի անխիղճ
սպային ոտքերուն տակ, և վերջապէս ոտքերով հրելով ու

հրմշտկելով կը տանին քովընտի սենեակ մը, ուր ա. նընդհատ կը պոռայ խեղճ Սամուէլ էֆէնտին:

Սպան գործնալ մեր դուռը կը մօտենայ և կը հրա- մայէ որ դուրս ելլենք: Քսանի մօտ հայերս՝ բժիշկ, դե- ղագործ, փաստաբան, վաճառական, ուսուցիչ և այլն դուրս կը թափուինք: Զօրանոցին առջև դերիլի պէս քովէ քով կը շարեն զմեզ, պահ մը ամենքնիս իրարու կապել կ'ուզեն, և յետոյ յիսունի չափ սուխաւոր մալղէրներով զինուորներ կը չրջապատեն զմեզ: Այս ամենը տեղի կ'ունե- նար Անդլիական հիւպատոսին աչքին առջև, որն որ երկու քայլ անդին դանուած հիւպատոսարանէն կը գլտէր զմեզ և մենք պաղատագին ակնարկներ կ'ուզէինք անոր, տը- դիտաբար խնդրելով որ զմեզ դռնէ այս աղէտէն փրկէ: Անգութ արապ զինուորներով չրջապատուած մեր խուժ- րը ճամբայ կ'եկէ դէպի կառավարութեան դուռը: Ծամ- բաները զմեզ գիտելու համար յատկապէս հաւաքուած խուժանը հաղարումէկ նախատինքներ և լուտանքներ կը թափէ մեր հասցէին, և մենք դժբախտներս լուռ ու մունջ, տրտում ախուր կանցնինք մեր՝ դեռ կրակ- ները չի մարած աւերակներուն մէջէն: Արապ զինուոր- ները իրենց ձեռքի մալղէրներուն կովերով ու սուխ- ներուն ծայրերովը կը հրեն ու կը հրմշտկեն, և որով մենք կը վազենք վայրկեան մ'առաջ ողջ առողջ հասնե- լու համար կառավարութեան դուռը: Մանաւանդ մեծ շուկային մէջ կարգ մը ճիւղեր կը պոռան, կը հայհո- յեն, կը սուլեն և ամէն տեսակ նախատինքներ ու լու- տանքներ կը թափին, և ասոնց հանդէպ մեզ ընկերացող զինուորները կը խնդան ու կը քաջալերեն այն կատաղի վայրենիներուն ստորնութիւնները: Վերջապէս կը հաս- նինք բանտի մը առջև ուր լեցուած էր մեզմէ առաջ

Աղիւսն հօր՝ Բալսակն Գուրաիկն՝ իր հետեւորդներով այցելութիւնը արեւմտալեւոն կարգին փետապի Հայոց եկեղեցին .

ուած բաղմամբիւ հայերը : Բանտին անօրէնք կը համրէ զմեզ և կ'առաջնորդէ նորակազմ քննիչ յանձնախումբին գանութած սենեակին դուռը :

ԻՆՉՊԷՍ ՀԱՐՑԱՔՆՆԵՑԻՆ

Աղէտէն անմիջապէս ետքը կադմուած քննիչ յանձնախումբին անդամներն էին՝ Իսթինաֆ ճէզա բէիաի Շաքիր պէյ , Սէր Միւսթանիմըգ Խարրերզյի Զիւլֆի էֆ . , խուժանապետներէն Պաղտատի Զատէ Ապախլի 'Իատիր էֆ . , Կրեւտէյի հարիւրապետ Սիւլէյման էֆ . և իբր թէ քրիստոնեաներու կողմէ՝ փաստարան Բիրեազօ էֆ . : Այս խումբը վարողն էր միայն Զիւլֆի կամ Զիւլֆօ (*) կոչուած հարցաքննիչ դատաւորը , որուն քմահաճոյքին յանձնուած էր մեր կեանքն ու պատիւը :

Ատանայի կառավարութեան պաշտօնատան՝ թղթակցութեանց գիւհանի սենեակը՝ վերոյիշեալ քննիչ յանձնա-

(*) Այս վատողի Զիւլֆօյին կենսադրութենէն յիշենք միայն սա պարադաները թէ Տիգրանակերտի նահանգին էրդընիՄատէնի մէջ պաշտօնավարած և կաշառակերութեան պատճառով դատական քննիչ Ահմէտ Համաի էֆ . ի բողոքին վրայ պաշտօնանկ եղած և յետոյ յիշեալ Զիւլֆօն՝ Ահմէտ Համաիի ջորի մը կաշառք տալով՝ դարձեալ պաշտօնավարութեան իրաւունքի (ձէվաղը Իսթիստամ մազլաթապը) հաւաքագիր առած , և անկէ Սերատաիա անցած է , հոն ալ հայերը հալածելու ստորին քաղաքականութեանը հետեւելով հայ յեղափոխականներու սպառնալիքներուն վրայ փախած է :

ժողովին յատկացուած էր , որուն զրան առջև տանելով չարեցին զմեզ՝ տասնեակ մը հայերս , չըջապատուած սուրնաւոր զինուորներով : Հարցաքննիչ դատաւոր Զիւլֆօն զործի վրայ էր , ուրախ գուարթ կ'երթար կուգար , ձէվատեան սև խումբէն նորանոր թուղթեր կը բերէր ու կը տանէր և մենք անօթի ծարաւ , գրեթէ մերկ ու բոպիկ կ'սպասէինք մեր կարդին՝ հարցաքննութեան : Զիւլֆօն կ'երթայ և կէս ժամ ետքը զարմանքով կը տեսնենք որ տասնեակ մը քիւրս մշակներ փողոյներէն ժողուած մեր քով կը բերէ , քիւրտերը կը խնդան և Զիւլֆօն լըրջութիւն կը յանձնարարէ : Մենք ասդին ապուշ կտրած անհամբեր կ'սպասենք որ արդեօք ինչ պիտի ընեն փողոցէն ժողուած այդ քիւրտերը : Զիւլֆօն մի քանի վայրկեան սենեակ մտնելէ ետքը դուրս կ'ելլէ և քիւրտերուն քով երթալով բաներ մը կը խօսի ցած ձայնով և յետոյ երեսը մեզի դարձնելով՝ զմեզ կը ցուցնէ գոչելով «ըսէք տեսնե՞ք Հա'սօ , Բէ'մօ , Ալօ' , այս կայնողներն էին հայ ֆէտայիները , անանկ չէ' » , քիւրտերը կէս խնդուքով և միաբերան կը գոչեն «այո' այո' » : Զիւլֆօն մեր խումբին կը մօտենայ և մեր մէջէն մի քանի մասվաճառներ ցուցնելով կ'ըսէ «ամենէն աւելի մարդ սպաննողներն ասոնք էին , այնպէս չէ' » , Բիւրտերը առանց նոյնիսկ հարցումը կամ նշանակութիւնը հասկնալու , «այո' այո' » կը գոչեն . և վատողի Զիւլֆօն քիւրտերուն կը հրամայէ որ գործերնուն երթան և 'ի հարկին կանչուած ասոնք դարձեալ գան : Մեր մէջէն ամենէն յանդուգն մասվաճառ մը Զիւլֆօյին երեսին կը պոռայ , ըսելով որ «գուն կը ցուցնես ու կ'ըսես և անոնք ալ այո' կը գոչեն , մենք ասանկ բան չենք ընդունիր » , ասոր վրայ Զիւլֆօն կրակ ու բոց կտրած՝ սպառնալիքներով կը յան-

դիմանէ, և մենք տկամայ լուռ ու մունջ կ'սպասենք այս բոլոր անցուղարձերուն հետեւանքին:

Հարցաքննութիւնը կ'սկսի առանց որոշ անունի, միւս-թանթրդ Զիւլֆօն զուրս կ'ելլէ և ներս կը տանի առ ու ան: Ժամէ մը աւելի կը տեւէ խրաքանչլուրին հարցա-քննութիւնը: Օրերէ լիւեր արդէն անօթի ծառաւ, կ'ըս-պասենք ու կ'սպասենք մեր կարգին անհամբեր, յուսա-լով որ հարցաքննութիւնէն եւքը պիտի արձակուինք...: Ծարաւութենէ մարելու աստիճանին եկած՝ չուրջս կը նայիմ և թուրք բարեկամ մը ականելով կաթիլ մը ջուր կը խնդրեմ և թուրք բարեկամս երեսս 'ի վեր կրօն-քիս ու աղցիս հայհոյելով կը հեռանայ: Ուրիշ մէկուն կը ձօտենամ քիչ մը ջուր խնդրելու համար, ես կուլամ ան կը խնդայ և կանցնի կ'երթայ: Այ ուժասպառ գետին կը փութիմ և գնչուներու պէս ծաղասրտակ չոր ասիստակի վրայ կը նստիմ, ինձ կը հետեւին միւս ընկերներս: Մեզ դիտելով զուարճացող թուրքերը կը խնդան կուշտ ու կուռ, հոգ չ'է կ'ըսենք և աչքերնիս կը գոցենք: Վերջապէս կարգը ինձ եկած էր ներս կը տարուիմ:

Զիւլֆօ սպասնական շեշտով մը անունս կը հարցնէ և հասկնալէ ետքը, մեծածաւալ թուղթի մը վրայ նայելով կ'ըսէ.

— Օհօ, չորս տեսակ ամբաստանութիւններ կան քու մասիդ, և ասանի չափ վկայութիւններ: Նստէ նայինք սա ակթուին վրայ, նստէ՛ և իմ հարցումներուս պատաս-խան տուր, առանց ուրանալու, տես, վկաներ կան քու մասիդ, նոյնիսկ հայ վկաներ:

Սարսափահար վիճակով, և դողդոջալով նստելէ աւելի կը հակիմ ակթոսի մը վրայ Զիւլֆօյին և քովի քարտուղարին դիմացը, յանկարծ միտթարութեան նշոյլ

մը կ'ուենենամ, հարցաքննիչ յանձնախումբին մէջ տեսնե-լով կրեաացի չատ աղնիւ հարիւրապետ մը, որուն ան-հուն համակրութիւնը կը վայելէի դէպքէն առաջ: Պաղա-տական ակնարկով մը կը խնդրեմ յիշեալ սպայէն որ դիս պաշտպանէ Զիւլֆօյի պէս զիշատիչ գաղանի մը ձերան-ներէն: Այնիւ և վեհանձն հարիւրապետը մտերմական նայուածքովը կը յուսադրէ զիս:

Հարցաքննիչ գատաւորը Զիւլֆօն կ'սկսի հարցնել և քովի քարտուղարը կը դրէ հարց—պատասխանները:

Անուն մականուն, արհեստ ծննդալայր և այլն գրելէ ետքը հարցուց. —

— Ըսէ՛ ականենք, առաջին դէպքին միջոցին ո՞ւր կը գտնուէիր:

— Զարդին առաջին օրը առտուն կանուխ դորձատե-ղիս գացի և սկսայ արհեստովս զբաղիլ: Հաղիւ թէ ժամ մը անցած էր տեսայ որ փողոցները զինեալ մար-դիկներով լեցուեցան, ես ալ պաշտօնատեղիս դոցել տալով տունս ապաստանեցայ: Երկրորդ օրը ընտանիքովս Թրան-սացուց եկեղեցին գացի և հոն մնացի մինչև վերջը:

— Տունդ երթալով պատուհանը նստար անանի չէ՞:

— Ո՛չ, ընդհակառակն տունիս պատուհաններն ան-գամ գոցեցի:

— Սուս կը խօսիս պատուհանը նստած դէնք նետեր և:

— Սխալ է, ես դէնք գործածել չեմ գիտեր:

— Ուրեմն ձեր թաղէն որո՞նք դէնք նետեցին:

— Ձեմ գիտեր թէ որոնք կը նետէին, միայն լաւ կը յիշեմ թէ զէնքի ձայները հեռուներէն կուգային:

— Ինչո՞ւ առաջին օրը չփախար և տունիդ մէջ մնա-ցիր:

— Որովհետեւ չէի յուսար թէ դէպքը այս աստիճան

սխալ տարածուէր: Մենք վայրկեանէ վայրկեան Օսմ. զինուորներուն ժամանումին և կորովի միջամտութեամբը խուժանին զսպուելուն կ'սպասէինք, մինչդեռ հակառակը պատահեցաւ:

— Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններէն ո՞ր մէկին կը պատկանիս և նպատակնիդ ի՞նչ էր այս սպասումը:

— Ես ոչ մէկ կուսակցութեան չեմ պատկանիր և սպրտամբական շարժում խօսքերնիդ բացարձակ զրոյստութիւն է:

— Իո՞ւն, դեռ լեզու ալ ունիք կը խօսիր, Երմեկի շառլաքանքըլը չուզեր, դուն իմ հարցումներուս պատասխան տուր: Հիմա պատասխանէ կ'ըսեմ քեզի, ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանիս, շխտակը խօսէ, վկաներ կան նոյնիսկ քու ազգէդ: Եթէ կ'ուզես ստորագրութիւն նին ալ ցուցնեմ (հետեւէն հայերէն ստորագրութիւն մը կը ցուցնէ): Սուտ կը խօսիս, դուն յեղափոխական կուսակցութեան մը անդամ ես և նոյնիսկ բանախօսութիւններ բրած ես մի քանի անդամներ ակումբներու մէջ:

— Ես՝ մեր ազգային լսարանին մէջ խօսեցայ քանի մը անդամներ և միշտ առողջապահական նիւթերու վրայ, եթէ կ'ուզէք հաղարուոր ունկնդիրներ կրնան վկայել:

— Հայ յեղափոխական ըլլալդ հաստատուած է:

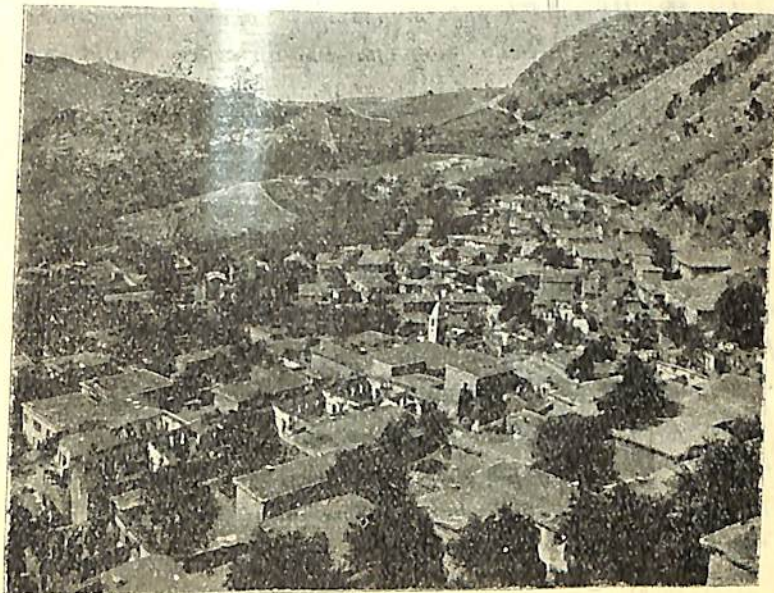
— Հայ յեղափոխական կուսակցութեան մը պատկանիմ իսկ յանցանք մը չի կրնար ըլլալ, քանի որ այսօր Սահմանադրութիւն կայ: Սակայն կը սնդկեմ թէ մինչև հիմա յեղափոխական կուսակցութեան մը չեմ հետեւած:

Այս միջոցին քննիչ յանձնախումբէն հարիւրապետ բարեկամիս դառնալով կ'ըսեմ՝

— Պէ՛յ էֆէնտի, դուք զիս շատ լաւ կը ճանչնաք,

Լազգիյէի Առաջնորդ Տ. Մովսէս Վրդ. Ռսկերիչեանն ու Քէսապի բանակները և Տեղւոյն նպաստի Յանձնաժողովի անդամները .

Քէսապի աւերակները .

կը խնդրեմ որ միւսթանթըդ էֆէնտիի կասկածները փա-
րատէք :

Հարիւրապետն սկսաւ միջամտել մեր անլերջանալի
բանավէճին ըսելով՝

— Միւսթանթըդ էֆէնտի, ես այս երկուստարդը շատ
լաւ կը ճանչնամ: Ժամավաճառ չըլլանք, ուրիշները կան-
չենք :

Անխիղճ Զիւլֆօն պատասխանեց բարկութեամբ.

— Հարիւրապետ էֆէնտի, ինչո՞ւ այդպէս կ'ընէք, առ
ձեկնք ան ձեկնք, ամբողջ հայերն արձակինք, հապա այս
աղէտին պատասխանատուները որոնք նկատենք: Եթէ
այսպէս ընէք, ես այս վայրկեանէն կը հրաժարիմ:
Տեսէ՛ք այս հայուն յանցանքը չորս տեսակ է, վկաներ կան:
Դեռ մենք երկրորդ յանցանքը կը հարցաքննենք, հիմա
երրորդին անցնինք: Խօսէ տեսնենք, ուրացող բարեկամ,
կը կարծես թէ ամէն բան ուրանալով պիտի աշատիս,
վայ գլխուդ...: Դուն հաղարապետ ես եղեր Պոլսեցի
Տօթթ. Բ. Ծ. ի հետ, և հաղարապետ հայ ֆէտայիներ ու-
նեցեր էք ձեր հրամանին տակ:

— Սուտ և բացարձակ զրպարտութիւն է, մենք ո՛ւր,
հաղարապետութիւն ո՛ւր, ասոնք ծիծաղելի հարցումներ
են...:

— Հայ վկաներ կան, հայ վկաներ, նոյնիսկ հիւան-
դանոցին մէջ առնուած հայու մը իֆաֆէ (խոտտովանու-
թիւն)ն կայ որ կը վկայէ ձեր մասին: Զարդին միջոցին
ձեր խումբերուն հետ խալաններուն վրայ յարձակած էք:

— Ի՞նչ ցաւալի խեղաթիւրում, դուք շատ լաւ գի-
տէք թէ թուրքերը յարձակելով հայերը ջարդեցին և հա-
յերուն մէկ մասը ստիպեալ անձնապաշտպանութեան գի-
մեց:

— Ուրեմն այդ անձնապաշտպանութիւնը կատարող
ֆէտայիներուն անունները տուր:

— Ֆէսայի բառը չեմ հասկնար ի՞նչ ըսել է, իսկ եթէ
անձնապաշտպանները կը հարցնէք, անշուշտ ամէն մարդ
մեռնիլ չէր ուզեր, որով իր անձը կը պաշտպանէր:

— Ո՛չ ո՛չ, Ֆէսայիները, անոնց անունները:

— Ես Ֆէսայի չեմ ճանչնար:

— Ես հիմա քեզ ամէն բան ըսել կուտամ, սակայն
դուն դնա աղօթէ սա՛ հարիւրապետ էֆէնտիին որ ձեռ-
քըս լոնսած է և չի ձգեր: Հիմա դանք չորրորդ մեղքիդ,
Եւրոպայէն ղէնքեր բերել տալու համար կազմուած դադա-
նի ընկերութեան անդամներէն ըլլա՞լի ալ կուրանաս:

— Ատանկ բան մը դոյութիւն չունէր, ես բնաւ այդ-
պիսի ընկերութիւն մը չեմ ճանչնար, ուր մնաց որ ան-
դամ եղած ըլլամ:

— Տեսա՞ր, հարիւրապետ էֆէնտի, ես դիտէի որ այս
մարդը ամէն բան պիտի ուրանայ, ահա չորս հինգ վկա-
ներով հաստատուած ճշմարտութիւն մը կուրանայ: (Խօսքը
ինձ ուղղելով) Գաղանի ընկերութեան անդամները ըսե՞մ,
մէկը դուն ես և տաան հոգի էք որոնց մէջ կան Պատիկ-
եան, Շատրիկեան, Ուրֆալեան, Շատրիկեանի փեսան
և ուրիշներ, ասոր ի՞նչ կ'ըսես:

— Բացարձակապէս սուտ է այդ տեսակ ընկերութիւն
մը դոյութիւն չունէր:

— Հասկցանք որ դուն ամէն բան պիտի ուրանաս:

Ուրանալը քեզ կը հասկցնէի, ինչ որ է, առ այժմ
դնա՛ քանի մի որ բանալը պատկէ որ խելքդ դուխդ դայ:

Ասոր վրայ հարիւրապետը կը խնդրէ որ զիս արձա-
(ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԵՏՈՂ, Յ. Յ. Թ.)

կեն և սակայն վատուղի Զիւլֆօն կը հակառակի և զիս
ալ կը զրկեն բանալ միւսներուն քով:

ԲՈՆԻ ՍՈՆՈՒԱԾ ՍՈՒՏ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հարցաքննութեան բաժնին մէջ յիշել հարկ է բաղմա-
թիւ թուրքերու հետ մի քանի հայերու սուտ վկայու-
թիւնները, որոնցմէ հայերէն բռնութեան տակ, ծեծելով
և նեղելով ստամ էին: Այս բռնի առնուած վկայու-
թեանց հերոսն ալ եղաւ դարձեալ հարցաքննիչ դատաւոր
Զիւլֆի կամ Զիւլֆօ կոչուած ստորնաքարչ արա-
բածը, որ ստանց իր պաշտօնին սահմանին մէջ մնալու,
իր չորնալիք ձեռքովը ահագին շղթաներ կ'անցնէր հայ
բանտարկեալներուն ոտքերը և մասնաւոր հաճօք մը կը դ-
գար դժբախտ հայերու ծանր շղթաներու տակ տապալակե-
լէն, զոր յատկապէս դիտելու համար կուգար մեր բան-
տին դուռը, բնական պեռքերու համար մեր դուռն եղած
միջոցին: Հայոց կողմէ սուտ վկայութիւնները թէ և հե-
տեանք մը չունեցան և սակայն ինչ որ ալ ըլլար պէտք
չէր որ հայու մը բերնէն ելլէր զրպարտութիւն մը իր
տառապեալ արեւնակիցին մասին, մանաւանդ աղէտի մի-
ջոցին, որ ամէն անձնական հաշիւ մէկդի եղած բոլոր հա-
յերս զրկի մէկ հոգի էինք: Կախաղան եղած մատաւաճառ-
ներուն մասին թէ և հայ սուտ վկաներու գոյութեան կը
կատարածուէր, սակայն վերջերս պաշտօնական հետապն-
դումով յայտնի եղաւ թէ կախաղան ելող մատաւաճառ
հայերու վկաններուն մէջ հայ չկայ, այլ բոլորն ալ թուրք
են և որոնք անպատիւ մնացին:

ԱՏԱՆԱՅԻ ԲԱՆՏԻՆ ՍԷՋ

Կառավարական պաշտօնատան բակին մէջ զանուոյ
երկյարկ թուրք վարժարանին շէնքը Հայոց համար բան-
տի վերածուած էր, որուն դեմնայարկ սենեակը որ հապիւ
տասը հոգի կրնար պարունակել, լեցուցած էին հարիւր
յիսուսի չափ հայեր:

Այս փոքրիկ շէնքին շուրջը իրր պահակ կ'սպասէին
տասնէ աւելի սուլեաւոր արապ զինուորներ, որոնք չարա-
չար կը նեղէին զժրագլ բանտարկեալները:

Գեանայարկ սենեակէն ներս կը թխմն նստէ ինձ հետ
տարիքոտ ու տկարակաղմ բժիշկ մը, և ուրիշ մի քանի
հայեր: Ներսը մութին և թուաւոր մթնոլորտին մէջ
սպասող մեր տարաբաղդ եղբայրները գրկաբաց կ'ընդունին
դմեղ և լալահատա՜ տեղեկութիւններ կ'ուզեն իրենց
դուրսի անպաշտպան ընտանիքներէն:

Յուզումէս բառ մը չեմ կրնար արտասանել և
սպականած օդէն ջնհաճեղձ՝ կ'ընամ մի քանի հաճօնցի հայ-
րենակիցներուս գրկը: Հոն էր մեր ամենուն սիրելի Դասաւոյ
Միսաքը, որ՝ տեսնելով իմ խեղճեղ վիճակս խոշոր ջուրի
սալիոր մը չալկած կուգայ քովս, օրերովը ջուր կը նետէ
երեւիս: Դիւզ մը կ'սթափիմ ու շուրջս կը զիտում և ի՞նչ
տեսնեմ, նեղ սենեակին մէջ իրարու վրայ լեցուած էին
զժրախտ հայերը, որոնք կուրծք կուրծքի տուած փոխն
ի փոխ կը նստին ու կը պոռկին գետինը, զրկի է իրարու
վրայ:

«Հա՛ց կուզենք, ջուր տուէք, Աստուծոյ սիրոյն, Մար-
դարէին անունով ըլլայ, անօթի մեռանք» կը պոռան մեր
սղաքները, սակայն տկանջ տուող չի կայ: Բնական պէտքի
համար դուրս ելլել կ'ուզեն ու չեն թոյլատրուիր, և որով

սենեակին մէկ անկիւնն ալ՝ ստիպեալ յատկացուցած էին բնական պէտքերու համար և անոնց հոտն ալ կը խառնուէր արդէն թուհաւ որ մթնոլորտին . . . :

Հոս բանտին մէջ ալ հոյսու կռիւ կայ : Իրարու հետ կը ծնծքուին, զիրար կը հրմշակեն, ապտակներ կը շառաչեն, կը պոռան, կ'աղբսեն, կուլան, ու երբեմն ալ յուսահատութեան ջնորանքով կը խնդան ևւ ասոնց ամենուն վրայ կը հոկէ մեր սիրելի Գառապ Միտաքը . ան կը խրատէ, ի հարկին կը ստատէ և երբեմն ալ շառաչուն աստակներ կ'ըջեցնէ աջ ու ձախ : Միտաքն է որ հայ կը դռնէ և ջուր կը հայթայթէ պոստահանի ծակերէն, սիրաշահելով նոյնիսկ քարսիրտ արապ զինուորները :

Քիչ մը մաքուր օդ առնել կ'ուզեմ և սակայն անկարելի էր, մեր Միտաքին օդնուծիւնը կը խնդրեմ : Գառապ Միտաքը զինուորներուն կ'աղաչէ, «արգասա՛ւ, հիւանդ է այս երկասարդը, խղճոցէք վրան, քիչ մը դուրս պիտի ելլէ, թոյլատրեցէք», և քարսիրտ արապ տառնապետը երկար նազանքներէ ետքը կարտօնէ ինձ գուրս ելլելու շատ շուտ վերադառնալու պայմանաւ : Զինուորի մը սուլինին ծայրէն կը յառաջանամ կատարեալ ուշադրութեամբ, յանկարծ վերի յարկի բանտէն ծանօթ հայերու ձայներ կը լսեմ, որոնք զիս վերը կը կանչեն, սակայն զինուորը կարգիլէ, և ստիպուած միւսեւոյն զգուշութեամբ կը վերադառնամ մեր մութ զնտանը : Քիչ ետքը ստաիկան մը կը ներկայանայ և մի քանի անուններ կուտայ որոնց մէջ էր նաև իմ անուհի, խկոյն դուռը կերթամ յուսալով որ պիտի արձակուիմ մինչդեռ բանտին վերի յարկը կամ բանտի Ա. օթևակը հրաւիրուած էինք, ծանօթ բարեկամներու միջնորդութեան չնորհիւ : Սանդուխներէն վեր բարձրանալով կը մտնենք բաւական ընդարձակ սենեակ մը, որուն մէջ կը գտնուէին

մի քանի Հայ երեւելիներ, որոնցմէ կ'ընդունուինք եզրայրական դուրսդրանքով մը : Օ՛խ ինչ մաքուր օդ, և սակայն կը մտածէի թէ մեր վարի եղբայրները արդեօք ո՛ւր մնացին . . . :

Մեր սենեակից ստաիկաններն՝ որոնք մեծամասնութեամբ ջարդի թալանի հերոսներն են, պահ մը կը քծնեն և կը չողոքորդեն հայ երեւելիներու հանդէպ, և երբեմն ալ այնչափ կ'ատորնանան որ կ'սկսին ամէն նախատինքներ ընել, հայհոյութեանց ազատ լուսանքներ թափել մեր հասցէին . կը պարծնան իրենց քաջագործութեանց վրայ, անամօթ թարար իրենց մասներուն վրայ կը համբեն և անունները կուտան իրենց տռեւանդած ու անպատուած կամ սպաննածներուն, և մենք բանաարկեալներս՝ հակառակ մեր բուն զայրոյթին լուռ ու մունջ և զլսահակ մտիկ կ'ընենք այս ամենը :

Իրիկուն է, մութը կոխած, պառկել կ'ուզենք զոնէ քունով հանգստացնելու համար մեր փոթորկայոյղ ուղեղը : Բայց ո՛ւր և ի՞նչի վրայ պիտի պառկինք : Ոտքի կոշիկս կը հանեմ ու զլսուս տակը կը դնեմ իբրեւ բարձ և կը փռուիմ գետինը չոր առիտակին վրայ : Քովս բծիշկ մը կը փռուի գետինը և քայլ մը անդին երջանիկ թուրք ստաիկանները կը պառկին կակուղ անկողիններու մէջ . . . : Գիշերը պահ մը երազիս մէջ կը լսեմ ձայներ, որոնք մեր սրտունջներն էին : Իսկ մեր ասկի սենեակը կոխն անպակաս է մինչև ատու, իրարու դէմ կը պոռան կը ծնծքուին, մեղմէ տւելի գէրախտ մեր խեղճ եղբայրները :

Առաջին գիշերէն ետքը, բաւական կը վարժուինք : Գիշերները մինչև ուշ ատեն սրտամոթիւններով կ'անցնենք, որովհետև երկար ցորեկները իրիկուն ընելու համար ստիպուած ենք միշտ քնանալու :

Ամէն օր նորանոր ընկերներ կուգան բանտ և ա՛յ ա-
ւելի կը լեցնեն մեր երկայրկ բանտը: Մէրսինէն, Թար-
սուսէն, Սիւսէն, Հաճընէն և վերջնայէս աղէտին բոլոր
վայրերէն կը բերեն նորանոր հայ բանտարկեալներ: Աստ-
նայի աղէտին ժամէրը՝ վարպետ բարակի մը պէս
կը վնասոէ բոլոր ծակ ու ծուկերը և կը բերէ ձեռք
անցուցած հայերը զբոս երախտադիտութեամբ: Կ'ընդունի
վատողի միւսթմանթը Զիւլֆօն, միշտ խոստանալով ան-
շուշտ լիստատ վարձատրութիւն:

Օր մ'ալ յանկարծ միւսթմանթը Զիւլֆօն կ'երևայ
մեր բանտին սեմին վրայ և ներս կը հրաւիրէ կարգ մը
քիւրտ մշակներ և քանի մը թուրքեր, որոնք ստալին ջար-
դին միջոցին հայոց թաղին մէջ մնալով հայերու գթու-
թեան յանձնուած և ողջ առողջ պահուած էին: Նոյնիսկ
մեր հացը տալով անոնք կերակրած էինը և հիմա մեր
վրայ սուտ վկայութիւն ընելու եկած էին, ցուցնելու հա-
մար իբրեւ Ֆէսալի կարգ մը անմեղ կարիճներ որոնք ի-
րենց կեանքը պաշտպանած էին: Զիւլֆօն դարձեալ մատով
կը ցուցնէ և քիւրտերը «այո՛, մէկն ալ աս էր» կը
կրկնեն: Եւ օր մ'ալ յանկարծ այս սուտ վկաներէն մէ-
կըն ալ զիս ցոյց տուաւ իբրեւ Ֆէսալի, որուն դէմ հա-
կառակ ըրած բողոքներուս Զիւլֆօն ուրախ զուարթ ար-
ձանագրեց տրուած անուաններուն հետ իմ անունս ալ:

Աստու մ'ալ կը լսենք չղթաներու շառաչիւն մը: Ըն-
դոստ արթննալով պատուհան կը վազենք և լինչ տեսնենք
Գասապ Միսաքի և ընկերներուն ոտքերը անցուցած էին
անաղին չղթաներ, որոնք կը տարուէին կառավարութեան
պաշտօնատան գեանայարկը: Մեր աննման Միսաքը չղ-
թաներու օղակին շարքը մէկ ձեռքովն ժողվելով կը նե-
սէ ուսին վրայ և կը գոչէ «Միսաքը ասանկ բաներէ չի

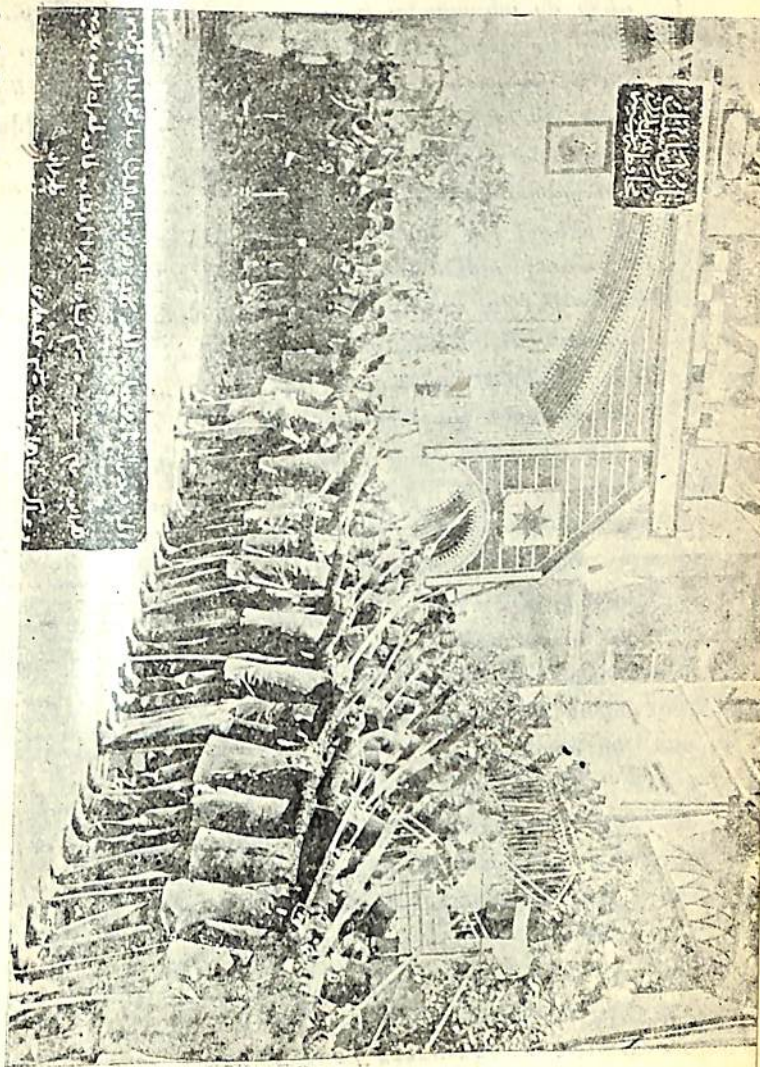
վախնար»: Քանի մը օրուան մէջ չղթայակապներու թի-
ւը կը բազմապատկուի, մեր մէջէն ալ կը տանին Սամուէլ
էֆ. Աւետիսեանն ու գեառախ երիտասարդ Պ. Վահան
Թորիկեանը, որոնց ոտքերուն կանցունեն անաղին չղթա-
ներ և սակայն ասոնք չեն դիմանար, կուլան, կաղերսն
և մենք այս ամէնը ծակերէն դիտելով կը հալինք ու կը
մաշինք և չղթաներու կարդին կ'սպասենք: Շղթայակապ-
ներու թիւը հասաւ տասն և եօթի և որով ստիպուեցանք
զաղանապէս լուր ընել պատրիարքարանի կողմէ դրկուած
պատուիրակութեան, խնդրելով որ հաճին գոնէ անգամ
մը մեզ այցելել իրենց աչքերով տեսնելու համար մեր
անտանիկի վիճակը:

Ոստիկանապետին առաջնորդութեամբ մեր բանտը
եկան պատուիրակները Վահապետեան Սրբազան, Աս-
լանեան Հայրսուրբն ու Սարգիս Սուին էֆէնտին, ո-
րոնք յայտնապէս յուզուեցան մեր խղճալի վիճակը տես-
նելով և հակառակ մեր անհամբերութեանը անոնք չի
կրցան երկու լսող արտասանել: Բաւական ատեն լուս
մնալէ ետքը Վահապետեան Սրբազան առաջ անցաւ և
սկսաւ թրքական քաղաքականութեամբ մը մխիթարական
խօսքեր ուղղել մեզ, «կառավարութեան շնորհիւ
հանդիստ ըրէք, և աղօթեցէք Վհ. Սուլթանին կենացը,
համբերեցէք, մօտ օրէն Արդարութիւնը կը վաղի և կը
յուսանք թէ ձեր ամենքին անմեղութիւնը կը հաստատ-
ուի», և դառնալով ոստիկանապետ եղող զաւրի Շաքի-
րին «Շատ շնորհակալ ենք, գովիսէր պէյ, որ մեր բան-
տարկեալները հանդիսաւ կը պահէք, Աստուած ձեզի կեանք
տայ» ըսաւ, և երբ մեկնելու կը պատրաստուէր՝ անմիջա-
պէս Սրբազանին մօտենալով կամաց ձայնով ու հայերէն
խեղուով ըսի իրեն. «Սրբազան Հայր, ատանձին մնացէք,

ոստիկանապետը քիչ մը դուրս գրկեցէք, ըսելիքներ ունինք»։ Սրբազանը կը լսէ ըսածներս սակայն անարխտան Ոստիկանապետին կտակածը չի հրաւիրելու զգուշութեամբ չի լսածի կ'ուսոյց և կը պատրաստուին մեկնիլ։ Այլևս մեր համբերութիւնը հատած կ'սկսինք բարձրաձայն պոռալ որ « զիմացը, խոնաւ ստորեկեայ յարկերուն մէջ տասնեւեօթը չղթայակապներ կան, անոնց վիճակը տեսէք»։ Ոստիկանապետը կը բարկանայ մեր յանդգնութեանը վրայ և պատուիրակութիւնը կ'ստիպուի զիմալ կուսակալին։ Նորեկ կուսակալը Մուսթաֆա Զինի փաշա՝ կը ջանայ հաւտայնել թէ միայն մէկ երկու չղթայակապներ կան զորս տեսնել չարժեր և սակայն Պատուիրակութիւնը կը պնդէ իր պահանջումին վրայ, որով կ'առաջնորդուին մեզմէ աւելի դժբախտ չղթայակապներուն քով։ Մեր Ազգային պատուիրակները ապշութեամբ կը տեսնեն տասնեւեօթը չղթայակապները, որոնց մեծամասնութիւնը հիւանդացած և ընկճուած էին ծանրաբեռն չղթաներու տակ։ Մեր Ազգային պատուիրակութեան խնդրանքովը չղթաներուն մէկ մասը քակուեցան և մէկ մասն ալ դռնէ թեթեւեցան։

Գիշերները, ո՛ր տօն ահուկի գիշերները չղթաներու ձայներէն, բանտարկեալներու կոիւներէն, քիչ մ'անդին դանուող մեծ լանտի թուրք բանտարկեալներուն աղ մուկներէն, լուերու և միլիոնաւոր ոջիւղերու տուած նեղութիւններէն անկարելի կ'ըլլար քնանալ։ Յանկարծ պոռչաւ մը կ'սկսի, գէնքեր կ'արձակուին « հրդեհ կայ » կը պոռան, ոստիկաններն ընդոտտ արթննալով կիսամերկ վիճակով հեւ 'ի հեւ կը վազեն ու կը վերադառնան, հազար ու մէկ հայհոյութիւններ տեսնուեցան մեր հասցէին։ Որովհետեւ հայ թաղերու կը-

Օսմ. Սահմանադրութեան և արաւիկուած օրէնքի Ասակալի հայ և թուրք ժողովուրդին մասնակցութեամբ կանգնած Յաղարչեան կամարին տակ Սահմանադրութեան պահպանման համար կատարած երդման արարողութիւնը։ Յիւսկ յարաւիր ի կախան է ու Հայերու միախառն խմբիկ տեսլու կուսակալ ձեւիցս պէրը։ (Տես էջ 115)

բակներն ու բոցերը երբեմն կը բարձրանան ու նոր հրդեհի մը տեսարանը կը պարզեն և ոտտիկաններն այս ամենը կը վերադրեն Հայ Ֆէսայիներուն, որոնք իբր թէ աւերակներուն մէջ պահուած՝ կրակի կ'ուտան եղեր հայրած տուններն ալ։ Օր մըն ալ Թուրքի մը իխպարովը հայու մը հայրած տունը կը պաշարուի, ժամէ մը աւելի հրացանաձգութիւններ կ'ըլլան պարապ տունին վրայ, կարծելով թէ տունին մէջ Հայ Ֆէսայիներ պահուած են, և տունը ամէն կողմերէն ծակծակելէ ետքը ներս կը մտնեն ու ոչինչ կը գտնեն... Այս զուարճալի մանրամասն ալ պատմեց Ալպանացի անկեղծ ստիկան մը, խնդալով և խղճալով մեր վիճակին վրայ։ Այս Ալպանացի անկեղծ ստիկանը ընկերներէն զազանի կերպով խորին ցաւերը կը յայտնէր մեր վիճակին վրայ ըսելով. «Այս ինչ անգլիացիներն է. գժբազդ հայեր, ջարդուեցաք, այրեցաք և վերջն ալ իւրեւ յանցաւոր կը բանտարկուիք, վա՛խ վա՛խ վա՛խ...»։

Անօթի կը մտնելնք, կերակուր բերել տալ կ'ուզենք, արագ զինուորները կարգիկն, հայ կ'ուզենք պաղատանօք և Կուսակալին անցած պահուն ամենքնիս միաբերան «անօթի ենք հաց տուէք» կը պուսնք, որով դատապարտուած բանտարկեալներու կարգին մեղի ալ օրական քային կը յատկացուի։

Աղերսագիր, բողոքագիր իրարու կը յաջորդեն։ Կը գրեմ ու կը գրեմ նորանոր աղերսագիրներ մեր ընկերներուն կողմէ և ամենուն պատասխան կուգայ «սորսուցէք, Պատերազմական Ատեան կուգայ Պոլիսէն»։ Այլևս մեր աչքերը կ'ուզենք գէտ 'ի Պոլիս։ Մեր լրագիրները կ'ուզենք թղթատունէն իրրեւ ամենամեծ միտիթարութիւն եւ ժամանցի միջոց, և սակայն այսչափն ալ շատ կը տեսնուի, և վերջապէս կրկնակի զիմուսներով կը յաջորդենք

սանսիւրէ անցնելէ ետքն առնել մեր լրագիրները որոնք մեզ կը բերեն Սահմանադրութեան գոյութեան նշանակարներ լուրերը։ (Միայն թերթերն կ'իմանանք Սահմանադրութեան գոյութիւնը)։

Բանտին առջև պարզուած տեսարաններն ալ շատ հետաքրքրաշարժ են։ Հաղարաւոր թուրքեր՝ նոյնիսկ հեռաւոր գիւղերէ դալով մեր բանտին առջև կը շարունակ տեսնելու համար դժբախտ հայերու խղճալի վիճակը, որուն ի տես սրտի անհուն դժուարութիւն մը կ'զգային։ Ամէն օր տառուընէ մինչև իրիկուն անոնց միակ զուարճութիւնը մենք՝ Հայ բանտարկեալներս էինք...

Ամէն կողմերէ կառքերով և պարկիրներով թաղանուած ապրանքներ և չի ջարդուած տարիքոտ հայ կիներ կը բերուին։ Կառավարական պաշտօնատան ընդարձակ բակը զիւզական մեծ դռմի մի վերածուած էր։ Հոն մեր աչքին առջև էին զիւզացի հայերուն ունեցած չորքոտտներներուն մէկ մասը, որոնք կը դատուէին ոչ միայն տարիքոտ կիներու ձեռքով։ Անգին հայ կին մը կովի մը պարանոցին փաթթուած՝ լալով կը հաճաւրէր ձակատը, իրրեւ յիշատակ իր երջանիկ անցեալին և տողին տաւանդուած հայուհի մը ձեռքերը հինա քսուած և հինի պիճի քաբաճներու մէջ փաթթուած խուփ մը Թուրքերու հետ կառավարատուն կը բերուի կրօնափոխութիւնը հաստատուելու համար ու տանայ երկար բարակ ձեւակերպութիւններու միայն անունը կը փոխուի և Թուրքերը ուրախ զուարթ առնելով կը տանին իրենց որսը։ Այսպիսի բազմաթիւ տեսարաններու մէջ տեսանք մէկ Հայուհի մ'ալ որ չէր ուղէր երթալ Թուրքերուն հետ, սակայն քաշկոտելով առին տարին կառավարութեան և ստիկանութեան աչքին առջև։

բակներն ու բոցերը երբեմն կը բարձրանան ու նոր հր-
դեհի մը տեսարանը կը սթարգեն և ոտտիկաններն այս ա-
մենը կը վերադրեն Հայ Բեքայիներուն, որոնք իբր թէ
տւերակներուն մէջ պահուած՝ կրակի կ'ուտան եղեր Հայ-
րած տուններն ալ . . . : Օր մըն ալ Թուրքի մը իխպարովը
հայու մը Հայրած տունը կը պաշարուի, ժամէ մը տւելի
հրացանաձգութիւններ կ'ըլլան պարսպ տունին վրայ,
կարծելով թէ տունին մէջ Հայ Բեքայիներ պահուած են,
և տունը ամէն կողմերէն ծակծակելէ ետքը ներս կը մտնեն
ու ոչինչ կը գտնեն . . . : Այս զուարճալի մանրամասն ալ
պատմեց Ալպանացի անկեղծ ոտտիկան մը, խնդալով և խըղ-
ճալով մեր վիճակին վրայ: Այս Ալպանացի անկեղծ ոտտիկանը
ընկերներէն դադանի կերպով խորին ցաւերը կը յայտնէր
մեր վիճակին վրայ ըսելով. «Այս ինչ անգլիութիւն է.
գժբազդ հայեր, ջարդուեցաք, այրեցաք և վերջն ալ իւ-
րե յանցաւոր կը բանտարկուիք, վա՛խ վա՛խ վա՛խ . . . »:

Անօթի կը մտնէինք, կերակուր բերել տալ կ'ուզէինք,
արապ զինուորները կարգիկն, հայ կ'ուզէնք պաշտատնօք
և Կուսակալին անցած պահուն ամենքնիս միաբերան «ա-
նօթի ենք հայ տուէք» կը պուանք, որով գատապարտ-
ուած բանտարկեալներու կարգին մեղի ալ օրտկան քայիւն
կը յատկացուի:

Աղերսագիր, բողոքագիր իրարու կը յաջորդեն: Կը
գրեմ ու կը գրեմ նորանոր աղերսագիրներ մեր ընկեր-
ներուն կողմէ և ամենուն պատասխան կուգայ «սպասե-
ցէք, Պատերազմական Ատեան կուգայ Պոլիսէն»: Այլևս
մեր աչքերը կ'ուզէինք գէտ 'ի Պոլիս: Մեր լրագիրները
կ'ուզէնք թղթառուէն իրրե ամենամեծ միսթարութիւն
և ժամանցի միջոց, և սակայն այսչափն ալ չատ կը տես-
նուի, և վերջապէս կրկնակի զիմուսներով կը յաջորդենք

սանսխրե անցնելէ ետքն առնել մեր լրագիրները
որոնք մեզ կը բերեն Սահմանադրութեան դոյութեան
Երջանկարեր լուրերը: (Միայն թերթերէն կ'իմանանք
Սահմանադրութեան դոյութիւնը):

Բանտին առջև պարզուած տեսարաններն ալ չատ հե-
տաքրքրաշարժ են: Հաղարաւոր թուրքեր՝ նոյնիսկ հե-
ռաւոր գիւղերէ դալով մեր բանտին առջև կը շարուն
տեսնելու համար զժբախտ հայերուս խղճալի վիճակը, ու-
րուն ի տես որտի անհուն զոհունակութիւն մը կ'ըգային:
Ամէն օր առաւելէ մինչև իրիկուն անոնց միակ զուար-
ճութիւնը մենք՝ Հայ բանտարկեալներս էինք . . . :

Ամէն կողմերէ կառքերով և պարկիւրներով թալան-
ուած ապրանքներ և չի ջարդուած տարիքոտ հայ կիներ
կը բերուին: Կառավարական պաշտօնատան ընդարձակ
բակը գիւղական մեծ դռմի մի վերածուած էր: Հոն մեր
աչքին առջև էին գիւղացի հայերուն ունեցած չորքոտա-
նիներուն մէկ մասը, որոնք կը դատուէին ոչ թէ մնացող
տարիքոտ կիներու ձեռքով: Անդին հայ կին մը կովի մը
պարանոցին փաթթուած՝ լալով կը համբուէր ձուկատը,
իրեւ յիշատակ իր երջանիկ անցեալին և սողին տու-
ւանդուած հայուհի մը ձեռքերը հինա քսուած և իննի
պինի ջաբաձներու մէջ փաթթուած խուճի մը Թուր-
քերու հետ կառավարատուն կը բերուի կրօնափոխութիւնը
հաստատուելու համար ու առանց երկար բարակ ձեւա-
կերպութիւններու միայն անունը կը փոխուի և Թուրքե-
րը ուրախ զուարթ առնելով կը տանին իրենց որսը: Այս-
պիսի բաղժաթիւ տեսարաններու մէջ տեսնեք մէկ Հա-
յուհի մ'ալ որ չէր ուղէր երթալ Թուրքերուն հետ, սա-
կայն քաշկռտելով առին տարին կառավարութեան և ու-
տիկանութեան աչքին առջև:

Ամենէն գեղեցիկ տեսարանը կը կազմէին օտար մարտանաւերու հրամանատարներուն այցելութիւնները, որոնք այլ և այլ տարազներով, ոսկեճամուկ զգեստներով, փետրաւոր զլխարկներով ու բազմաթիւ կառքերով կուգային կուսակալին այցելութեան: Մենք մի քանի անգամ ծակերէն անոնց դալը տեսնելով մխիթարութիւն կ'զգայինք, մինչդեռ վերջը կը հասկնանք որ անոնց ամբողջ խօսակցութիւնը իրենց մի քանի հպատակներուն պաշտպանութեան շուրջը կը դառնար և մեր խօսքն անգամ չանցնիր...

Բանախ յիշատակները առանց երկարելու անցնենք աւելի կարեւոր խնդիրներու:

Վերջապէս օր մ'ալ կը լսենք որ Պատերազմական Ատեանը ժամանած է: Ուրախութիւններս չափ չունէր զիրար կը շնորհաւորէինք յուսալով թէ անմիջապէս ազատ պիտի սրճակուինք:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԸ

Պատերազմական ատեանները կը կազմուին զինուորական այլապէս ատարձաններով սպաներէ: Ատանայի պատերազմական ատեանն այլ կազմուած էր հետեւեալ զինուորականներէն զորս մի առ մի ներկայացնելու պէտք կը տեսնուէ:

1. — Միրլիխ Գէորգի փաշա — Նախագահ —, աղնիւռ վեհանձն բնաւորութեան տէր հազուադիւրս զինուորական մ'է և սակայն Ատանայի մէջ փոխադրուած ու ընկերներուն խօսքին հետեւող մը եղած է, որուն յաջորդեց ի վերջոյ Իսմայիլ Ֆաղըլ փաշա:

Ադէէն ետք Ասանայի մէջ կազմուած ոստիկաններու խումբը.

Ադէէն ետք Ասանայի մէջ կազմուած բաղային պահապաններու խումբը.

2. — Էրբեանը Հարպ միրալայը Զիա պէյ (Ջերմ իթ-թիհատական), ֆրանսերէն և դերմաներէն քաջ գիտցող և սահուն կերպով խօսող, լաւ գաղափարակուած, շատ կարող և կրակ ու բոց զինուորական մ'է, և սակայն դժբախտաբար իր թերութիւնը եղած է հակառակ իր ըստացած բարձր կրթութեանը, թունդ կրօնամոլութիւնն ու ազդեցնամոլութիւնը, որոնց ազդեցութեան տակ ուզած է միշտ անմեղ տեսնել իրենները և կատարեալ մեղաւոր Հայերը: Առաջին ամիսներուն մէջ զրեթէ այս մարդը վարած է Պատերազմական ատեանը և յետոյ Պոսէն զրկուած քննիչ յանձնաժողովներուն՝ վերադարձին Բ. Դուսը կատարած զիմուններուն չնորհիւ պաշտօնանկ եղած է յիշեալը, որուն տեղ անցած է ուրիշ զինուորական մը: Զիա պէյ լեզուադիտութեան չնորհիւ միշտ աշխատած է իր ուզած կերպովը համոզել հիւսիսայնները, մարտանաւերու հրամանատարներն ու օտար թերթերու թղթակիցները:

3. — Միրալայ Էօմէր Նապի պէյ, մեծամասնութեան ձայնին հետեւող մը եղած է:

4. — Գալմադամ Օսման Ալի պէյ, ուղղամիտ և արդարասէր զինուորական մ'է և սակայն իր կամքը չէ կրցած քալեցնել:

5. — Դօլ աղաքը Լութֆի պէյ, փոփոխամիտ մէկն է:

6. — » » Մուսթաֆա էֆ. լաւ կամքի տէր և ուղղամիտ զինուորական մ'է և սակայն կանոնաւոր կրթութեանէ զուրկ ըլլալուն պէտք եղած կերպով չէ կրցած պաշտպանել իր համոզումը:

7. — Նիւզսալը Զիա պէյ, փոփոխամիտ մէկն է:

8. — » » Բէֆի », անկարող » »:

Ահա այս ութը զինուորականները վարեցին Ատանայի պատերազմ. ատեանը (*):

Ատանայի և չրջակայից պատերազմական ատեաններուն անդամակցելու համար քննիչ յանձնաժողովի առաջարկով, կեդրոն. կառավարութեան որոշումով և այն ատեն երեք նահանգներու գաղական քննիչն եղող Յարութիւն էֆ. Մոսթիլեանի ընտրութիւնովը պաշտօնի կոչուած են 3 Հայ և 3 թուրք գաղական պաշտօնեաներ, որոնք են.

1. — Էտիրնէի նահանգին Գըրդ Բիլիսէի գաղապանի անդամներէն Էտիրնէցի Սեպուհ էֆէնտի:

2. — Սէլանիկի նահանգին Կէվլէիի գաղապանի անդամներէն Կեսարացի Նասի էֆէնտի:

3. — Մանասթըր նահանգին Փէրլէփէյի գաղապանի անդամներէն Էլինէցի Պարեան Յովհ. Զէքէ էֆէնտի:

4. — Մանասթըրի վերաքննիչ ատենի ընդհ. գաղապարութեան Ա. օգնական Ասաֆ պէյ:

5. — Մանասթըրի նախնական գաղապանի գաղապարութեան օգնական Յախպ Բէմալ պէյ, շատ ազնիւ և ուղղամիտ մէկն է:

6. — Մանասթըրի գաղապանի անդամներէն Իզմիրցի Մուրատ պէյ:

Ատանայի և չրջակայներուն աղէտին պատասխանատուները քննելու և ըստ այնմ գաղապարտելու համար Պատերազմական նախարարութեան կողմէ զրկուաց Պատերազմական Ատեանը Ատանա ժամանելով իջեւանեց Ա.

(*) Այս տեղեկութիւնները տառնուած է, յիշեալ ատեանը շատ մօտէն ճանչցող արդարադատ և անկողմնակալ պետական անձնաւորութիւնէ մը:

տանայի «Իթթիհատ և Թէրադդը» կուակցութեան պաշտօնատունը: Այս միջոցին դեռ նախկին Բնիկ Յանձնախումբը գործի վրայ էր, բայց միշտ տատամստ: Արդեօք Պատերազմական Ատեանը ինչ տեսակ ընթացքի պիտի հետեւէր, այս էր իրենց միտքը չարչարողը: Միեւնոյն ատեն Ատանայի խումանապետներն ալ գործի վրայ էին, կ'երթային կ'ուղային, կը խորհրդակցէին և մենք բանախօսութեան կը տեսնէինք այս ամէնը և սակայն մենք քաջայայտ էինք թէ Պատերազմական Ատեանը սահմանադրուած էր տարրերէ բաղկացեալ արդարաբաշխ ժողով մ'է, որ չի չեղիր երբեք Արդարութեան շաւղին:

Առաջին տպուորութեամբ Պատերազմական Ատեանը շատ մեծ յոյսեր ներշնչեց մեզ բանտարկեալներու: Սահմանադրութեան գոյութիւնը՝ Պատերազմական Ատեանին Պոլսէն գալէն ետքը հասկցանք: Տեղական կառավարութիւնը սահմանադրական հովեր մը սկսաւ առնել: Պատերազմական Ատեանին հետ եկող Պոլսական ոստիկաններն գործի սկսան ամենայն կարգապահութեամբ: Մեր բանտին շուրջի պահակ զինուորներուն թիւը քիչցաւ և սուսնները պահ մը իրենց պատեաններուն մէջ մտան: Առաջ ընաւ խօսք չի հասկցող Արապ զինուորներն այլեւս սկսան թուրքերէն խօսիլ մեզի հետ և կատարեալ քաղաքավարութեամբ վարուիլ: Պատերազմական Ատեանէն խումբ մը բարեկիրթ սպաներ մեր բանտը այցելելով մը խիթարեցին զ մեզ, յուսադրելով ոչ մի քանի օրէն ամբողջապէս պիտի արձակուինք, ասոնց խոստումները անհուն երջանկութիւն տարգելեցին մեզ: Այսչափ բարեխոսութեանը մեծ հաւատովք մ'էին արդարութեան գործադրութեանը:

Պատերազմական Ատեանն սկսաւ գործի: Նախ կազմեց երկու քննիչ յանձնախումբեր, ամբողջապէս զինուորականներէ բաղկացեալ: Ատանայի Պետական Իտատիյէ վարժարանին շէնքը արամադրուեցաւ Պատերազմական ատեանին և հոն գումարուեցաւ բուն ատեանը: Իսկ անբաժանելի Զիւլֆօն՝ այն վատ ու ստորին արարածը պահ մը Բնիկ Յանձնախումբերուն ընկերանալէ ետքը, յաջողեցաւ վերջապէս Պատերազմական Ատեանին գումարուած սենեակն ալ աթոռ մը զբաւել և շնթրուիլ հոն:

Ուրախութեամբ կը տեսնէինք որ Հայ բանտարկեալները կ'արձակուէին և որոնց տեղ կը ձերբակալուէին բազմաթիւ թուրքեր: Բանտին ծակէն կը տեսնէինք ոտքերնին շղթաներ անցուած յայտնի թուրք ոճրագործներ, որոնք կը տարուէին Պատերազմական Ատեանին առջև: Մեր մէջէն ալ սկսաւ կանչուիլ կարեւոր Հայ դէմքեր, որոնք վերագարծած ատենինն հիացումով կը խօսէին Պատերազմական Ատեանին մասին:

Ատանայի անդապելի առիւծը, փաստաբան Կէօքտէրէլեան Կարապետ էֆէնտին բանտարկուած առանձնասենեակին մէջն իսկ կը վիճէր և կը դողացնէր Զիւլֆօնին խումբը, համոզել ջանալով Պատերազմական Ատեանի անդամները հայերու անմեղութեանը մասին, որուն հարցաքննութեան ատեն հանած ազմուկին արծազանքը մինչև մեր սենեակը կը հասնէր:

Պատերազմական Ատեանին՝ Ատանա ժամանելէն ետքը, մի քանի օրուան համար հետեւած արդարադատ ընթացքէն օգտուեցայ նաև ես: Առանց ո'րէէ որոշ ամբաստանութեան, իրարու վրայ լեցուած բազմաթիւ հա-

տանայի «Իթթիհատ և Թէրազը» կուակցութեան պաշտօնատուներ: Այս միջոցին դեռ նախկին Քննիչ Յանձնախումբը գործի վրայ էր, բայց միշտ տատամսոտ: Արդեօք Պատերազմական Ատեանը ի՞նչ տեսակ ընթացքի պիտի հետեւէր, այս էր իրենց միտքը չարչարողը: Միեւնոյն ատեն Ատանայի խումանապետներն ալ գործի վրայ էին, կ'երթային կ'ուզային, կը խորհրդակցէին և մենք բանտի ծակերէն կը տեսնէինք այս ամէնը և սակայն մենք քաջայայտ էինք թէ Պատերազմական Ատեանը սահմանադրասէր տարրերէ բաղկացեալ արդարաբաշխ ժողով մ'է, որ չի չեղիր երբէք Արդարութեան չաւղէն:

Առաջին սպաւորութեամբ Պատերազմական Ատեանը շատ մեծ յոյսեր ներշնչեց մեզ բանտարկեալներուս: Սահմանադրութեան գոյութիւնը՝ Պատերազմական Ատեանին Պոլսէն գալէն ետքը հասկցանք: Տեղական կառավարութիւնը սահմանադրական հովեր մը սկսաւ առնել: Պատերազմական Ատեանին հետ եկող Պոլսական ոստիկաններն գործի սկսան ամենայն կարգապահութեամբ: Մեր բանտին շուրջի պահակ զինուորներուն թիւը քիչցաւ և սուրճները պահ մը իրենց պատեաններուն մէջ մտան: Առաջ ընտա խօսք չի հասկցող Արապ զինուորներն այլեւս սկսան թուրքերէն խօսիլ մեզի հետ և կատարեալ քաղաքավարութեամբ վարուիլ: Պատերազմական Ատեանէն խումբ մը բարեկիրթ սպաներ մեր բանտը այցելելով մը խիթարեցին զ մեզ, յուսադրելով որ մի քանի օրէն ամբողջապէս պիտի արձակուինք, ասոնց խոստումները անհուն երջանկով թիւն պարզեցին մեզ: Այսչափ բարեխիտումները մեծ հաւատարմութիւն արդարութեան գործադրութեանը:

Պատերազմական Ատեանն սկսաւ գործի: Նախ կազմեց երկու քննիչ յանձնախումբեր, ամբողջապէս զինուորականներէ բաղկացեալ: Ատանայի Պետական Խտաւիյէ վարժարանին շէնքը արամադրուեցաւ Պատերազմական ատեանին և հոն գումարուեցաւ բուն ատեանը: Իսկ անդաժանելի Զիւլֆօն՝ այն վատ ու ստորին արարածը պահ մը Քննիչ Յանձնախումբերուն ընկերանալէ ետքը, յաջողեցաւ վերջապէս Պատերազմական Ատեանին գումարուած սենեակին ալ աթոռ մը գրաւել և շնթռկիլ հոն:

Ուրախութեամբ կը տեսնէինք որ Հայ բանտարկեալները կ'արձակուէին և որոնց տեղ կը ձերբակալուէին բազմաթիւ թուրքեր: Բանտին ծակէն կը տեսնէինք ոտքերնին չզլմաներ անցուած յայտնի թուրք ոճրագործներ, որոնք կը տարուէին Պատերազմական Ատեանին առջև: Մեր մէջէն ալ սկսաւ կանչուիլ կարեւոր Հայ դէմքեր, որոնք վերադարձած ատեննին հիացումով կը խօսէին Պատերազմական Ատեանին մասին:

Ատանայի անդսպիւի տալւոյն, փաստաբան Կէօքտէրէլեան Կարապետ էֆէնտին բանտարկուած առանձնասենեակին մէջն իսկ կը վիճէր և կը դողացնէր Զիւլֆօնան խումբը, համոզել ջանալով Պատերազմական Ատեանի անդամները հայերուս անմեղութեանը մասին, որուն հարցաքննութեան ատեն հանած աղմուկին արձագանքը մինչև մեր սենեակը կը հասնէր:

Պատերազմական Ատեանին՝ Ատանա ժամանելէն ետքը, մի քանի օրուան համար հետեւած արդարադատ ընթացքէն օգտուեցայ նաև ես: Առանց ո' և է որոշ ամբաստանութեան, իրարու վրայ լեցուած բազմաթիւ հա-

յերս առաջին օրերուն մէջ Պատերազմական Ատեանի կողմէ գրեթէ մեծ մասով արձակուեցանք և ես ալ այս միջոցին կանչուեցայ հետեւեալ պատճառով : Ատանայի երկրորդ ջարդին նախապարձակներէն մէկը եղած էր Թուրք երկրասարդ մը (Տես էջ 98) . Երկրորդ ջարդին սկսած օրը՝ ջարդէն վեց ժամ առաջ այս Թուրքը՝ մեր մէջ գալով առանց պատճառի սկսաւ մեզ հայհոյել, Հայոց հետ առեւտուր ընող Թուրքերը նախատել ու առեւտուրը արդիւնէ, և դեռ մի քանի անհարկի ու լիրբ ընթացքներու մէջ գտնուել : Այս Թուրքին ընթացքը տեսնելով կասկածած և խկոյն լուր տուած էի մի քանի Հայ երեւելիներու, յայտնելով թէ մի գուցէ երկրորդ յարձակում մը կը պատրաստուի, և մի քանի ժամ ետքը գուշակութիւնս դժբախտաբար իրականացաւ :

Աղէտէն ետքը այս վատագի Թուրքը՝ ոստիկան եղած էր և մեր բանտին մէջ կը պառկէր : Այս հրէշը՝ առաջին անգամ տեսած ատենս, բանտակից ընկերներուս պատմած էի խնդիրը և մեր ընկերներէն մէկն ալ այս դէպքը ինձմէ լսածին պէս պատմած էր Պատերազմական Ատեանին առջև, վկայ ցոյց տալով զիս :

Բանտարկեալ ընկերներուս հետ նստած միջոցիս, յանկարծ անուեստ տուին դուրսէն : Դուռը վազեցի և ի՞նչ տեսնեմ, ութը հատ սուրնաւոր զինուորներ մէջերնին երեք թուրք բանտարկեալներ առած, զիս ալ կը կանչեն : Անմիջապէս դուրս կը նետուիմ և կը կայնիմ երեք ոճրագործներուն քով, որոնք վերջը առաջին անգամ կախաղան ելան :

Ութը զինուորներով պաշարուած չորս մահապարտներս կ'առաջնորդուինք Պատերազմական Ատեանին պաշտօնատեղին : Հոն սենեակի մը չորս անկիւնները ոտքի

վրայ կայնեցուցին մեզ և արգիլեցին իրարու հետ խօսելէ : Պոլսէն եկած ոստիկաններէն մէկը երբեմն մեր սենեակը գալով խտիւ կ'արգիլէր մեր խօսակցիլը, մինչդեռ անիկա դուրս ելածին պէս տեղացի ոստիկաններն թուրքերուն կարտօնէին իրարու հետ խօսելու և պատասխան պատրաստելու, խտիւ պատուիրելով որ ամէն քան ուրանան . . . : Ոստիկանը ուրանալ կը պատուիրէր ոճրագործին յանցանքը . . . : Այս վիճակին մէջ ճիշդ երեք ժամ սպասելէ ետքը Թուրքերը կը կանչուին իրարու ետեւէ և վերջապէս զիս կը կանչեն :

Սրտի ստակալի բարախուռներով ներս կը մտնեմ : Պատերազմական Ատեանի կը ներկայանամ, ատեան մը որ մահու վճիռ կուտայ . . . : Պաղ քրտինք մը կ'սկսի գուրս տալ մարմինս և տկար ու դողդոջուն քայլերով կը յառաջանամ, և ի՞նչ տեսնեմ. միւսթանթըզ Զիւլֆօն, ախ այն սատկելիք ճիւղը հոն էր, մէկ կողմը ամբքած նստած էր գարշելին : Վախէս արիւնս գլուխս կը խուժէ և յանկարծամահ ըլլալու աստիճան կը սոսկամ. ան է այո՛, այն վատագի Խարբերդցի Զիւլֆօն, որուն ձեռքէն հալիւ ազատած էի հարցաքննութեանս միջոցին :

Յոյց տրուած աթուռի մը վրայ կ'ընտրեմ և անուն, մականուն և ազգն սովորական և շախմատական հարցումներէ ետքը, նախագահը կ'ըսէ . —

— Տղա՛ս, քեզի բան մը պիտի հարցնենք չիտակը խօսէ : Երկրորդ ջարդին օրը ո՞ւր էիր և ինչի՞ր տեսար : Իսկոյն հասկցայ ոստիկանի խնդրին լսուած ըլլալը, և ինքզինքս ժողվելով սկսայ մանրամասնաբար պատմել երկրորդ ջարդի օրուան տեսածներս :

— Երկրորդ ջարդին սկսած օրը այն ոստիկանը մեր թաղը գալով կարգ մը նախատինքներ ըրաւ մեր աղգին

մասին և նոյնիսկ հայէ մը հաց գնող թուրքի մը թե-
ւէն բռնելով առեւտուրէ արգիլեց, զրպարտելով թէ
հայուն հացը թունաւոր է և բարձրաձայն պոռաց «դուն-
միւսլիւման չե՞ս, զգացում չունի՞ս, ինչպէ՞ս կեալըքէ
մը հաց կ'առնես, ասոնց աղղը անիծեալ է եւայլն» ըսե-
լով։ Այն թուրքը խիստ գէշ լեզուով նախատինքներ
ըրաւ մեր հասցէին, մեծ վախ պատճառելով մեզ, որով-
հետեւ այն մարդուն ընթացքէն հասկցանք թէ երկրորդ
ջարդ մը պիտի ըլլայ։ Անիկա անպատճառ լուր ունէր
երկրորդ ջարդէն։ Երբ բանտ մտայ տեսայ որ այն անձը
ոստիկան եղած էր, այն ատեն ստիպուեցայ ընկերնե-
րուս ըսել որ «եթէ ասանկ ոճրագործ մը ոստիկան ըլ-
լայ, վա՛յ է եկեր մեր գլխուն, ո՛ւրկէ գտած են այս
մարդը և ոստիկան ըրած»։

Յանկարծ երիտասարդ սպայ մը խօսք առնելով.

— Աֆէրին, հայրենակից, շատ լաւ խօսած ես ր
ըսաւ, երանի թէ ամէն մարդ այդ զգացումը կրէ։

Այս գնահատումէն շուտաւ կը կասկածիմ թէ զիս
կը ծաղրէ և սակայն ան լրջօրէն կը կրկնէ իր խօսածը։
Այս ռնթացքէն քաջալերուած կսկսիմ աղաղակել որ իմ
վիճակիս խղճան և արձակեն և եթէ յանցանք մ'ունիմ
ժամ առաջ դատապարտեն։ Դուրս հանուելով դարձեալ
բանտ կառաջնորդուիմ և ժամ մը ետքը լուր կուգայ
թէ երաշխաւորութեամբ կրնամ արձակուիլ։ Ամէն կո-
րուսաներս մոռնալով անհուն ուրախութեամբ դուրս կը
նետուիմ սոսկալի տանջարանէն, առանց հաւատարմ թէ
իրաւամբ աղաւտ արձակուած եմ։ Բանտէն կ'երթամ
ուղղակի Ազգ. Սուլճնորդարան, ուր կը գտնեմ Ազգ.
Պատրիարքարանի Պատուիրակութեան հետ նաեւ ինձ
անձանօթ դէմք մը որ Տիար Սուրէն Պարթեւեանն է

ձեզեր, որոնց կը ներկայացնեմ մեր բանտին խղճալի վի-
ճակը, խնդրելով որ օր առաջ ճար մը խորհին և աղա-
տեն մեր դժբաղդ եղբայրները այն անտանելի չարչա-
քանքներէն։

Պատերազմական Ատեանը դժբաղդաբար վերջը վո-
խեց իր ընթացքը կարեւորութիւն տալով սուտ վկայու-
թիւններու և ըստ այնմ տալով կարգ մը ցա-
ւալի վճիռներ։ Մանաւանդ վեց հատ հայ մասվաճառ-
ներուն կախաղան բարձրանալը ամենամեծ յուսահատու-
թեան մատնեց զմեզ, որովհետեւ անոնք բացարձակապէս
անմեղ էին և անմեղօրէն կախուեցան։ Նոյնպէս միւս
դատապարտեալ հայերուն վճիռները անարդարութեամբ
տրուեցան, ասիկա կ'ըսենք և կը կրկնենք ինչ որ ալ ըլ-
լայ։ Իսկ թուրք ոճրագործներէն շատ քիչերը իրենց ար-
ժանի պատիժները տեսան, պատճառը թուրքերու մա-
սին վկաներու պակասութիւնն էր, մինչդեռ անմեղ Հա-
յուս մը դատապարտութեանը համար տաճնեակներով
սուտ վկաներ կը ներկայանային Պատերազմական Ատ-
եանին առջև։

ՊԱՏԵՐԱԶՄ. ԱՏԵԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ատանայի, Էրզէնի և Անթաքիոյ մէջ գումարուած
Պատերազմական Ատեանները աշխատեցան Արդարու-
թեան ձեռքէն ազատել այնպիսի արիւնարբու ճիւղներ,
որոնց համար մահու պատիժն իսկ շատ թեթեւ պիտի ըլ-
լար, տաճնեակներով քրիստոնեաներ սպաննող բարբա-
րոսներէ շատ քիչեր. դատապարտուեցան ամենաթեթեւ
պատիժներով, և ասդին ինքնապաշտպանութեան նուր-

բական պարտականութիւնը կատարող կամ ջարդի միջոցին հեռուէն միայն խուժանին աչքին երեւցած բազմաթիւ հայեր դատապարտուեցան բուն ոճրագործներէն աւելի ծանր պատիժներով։ Այս պարագան շատ դիւրաւ կը հաստատուի, երբ մեր Օսմ. Սահմանադրական Կառավարութիւնը հաճի հարեւանցի քննութիւն մը կատարել, և արդէն կը կարծենք թէ Կեդր. Կառավարութիւնն ալ հասկցած է և գիտէ ամէն ինչ։ Սահմանադրական Կառավարութեան մը վայել Սրբարութիւնը կը պահանջէ Կիլիկիոյ աղէտին վերաքննութիւնը։

Պատերազմական Ատեանին կողմէ դատապարտուեցան յիսունի չափ թուրքեր մահուան, որոնցմէ հազիւ քսանի չափ հոգիներ կախաղան բարձրացան։ Ասոնց ամենէն աւելի կարեւորներն էին Պաղչէ գաւառակիր խուժանապետ Միւֆթին և Ապտողլուի Հայոց դահիճները զոյգ մը ահարկու թուրք եղբայր աղաներ։ Իսկ մնացեալները՝ մահուան դատապարտուած վեց Հաճընցի հայերու շնորհիւ կախաղանէն ազատեցան, ցկեանս բերդարդելութեան փոխուելով և վերջն ալ ազատեցան ընդհ. ներումներով։

մասին Պոլսոյ Ներքին Դործոց Նախարարութենէն Ատանայի Կուսակալութեան ուղղուած հարցումի մը ի պատասխան՝ Ատանայի Կուսակալ Մուսթաֆա Զիննի փաշա պատասխանած է հետեւեալ հեռագիրով. — «16 Ապրիլ 325 թուակիր հեռագրին պատասխան — Անգլիական Հիւպատոսարանը ապաստանած Չալեան Կարապետ՝ Հընչական, Պղտիկեան Զաքարիա՝ Դաշնակցութիւն, Կուսակցութեանց նախագահներն ըլլալնին, Տօքթ. Րէճէպեանին և և Հնչական Կուսակցութեան անդամներէն ըլլալը և օտար տէրութեանց միջամտութիւնը հրաւիրելով հոս Հայկական իշխանութիւն մը հաստատելու նպատակով տեղի ունեցած խռովութիւնը պատրաստող յեղափոխականներուն պետերը ըլլալնին, վերջերս կատարուած քննութիւններէն հասկցուած է և ասիկայ ոստիկանութեան Տնօրինութեան կողմէ տրուած լուրին վրայ կ'իմացնեմ։ 18 Ապրիլ 1325 : Յիշեալները Պատերազմական Ատեանին յանձնուեցան Անգլիական Հիւպատոսին առաջնորդութեամբ և հազիւ մի քանի շաբաթ բանտարկուելէ ետքը արձակուեցան Պատերազմական Ատեանին կողմէ։

ԱՏԱՆԱՅԻ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՇԻՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆԸ ԱՊԱՍՏԱՆՈՂՆԵՐԸ

Աղէտէն ետքը հետապնդումը հետզհետէ մասնաւորեցաւ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեանց անդամներուն հանդէպ, և որով կարգ մը անձեր խոհեմութիւն ըրին Անգլիական Հիւպատոսարանը ապաստանիլ։ Այս

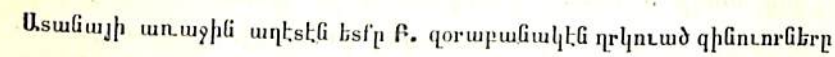
բական պարտականութիւնը կատարող կամ ջարդի միջոցին հեռուէն միայն խուժանին աչքին երեւցած բազմաթիւ հայեր դատապարտուեցան լուսն ոճրագործներէն աւելի ծանր պատիժներով։ Այս պարագան շատ դիւրաւ կը հաստատուի, երբ մեր Օսմ. Սահմանադրական Կառավարութիւնը հաճի հարեւանցի քննութիւն մը կատարել, և արդէն կը կարծենք թէ Կեդր. Կառավարութիւնն ալ հասկցած է և գիտէ ամէն ինչ։ Սահմանադրական Կառավարութեան մը վայել Սրբաբութիւնը կը պահանջէ Կրիկիոյ աղէտին վերաքննութիւնը։

Պատերազմական Ատեանին կողմէ դատապարտուեցան յիսունի չափ թուրքեր մահուան, որոնցմէ հազիւ քսանի չափ հոգիներ կախաղան բարձրացան։ Ասոնց ամենէն աւելի կարեւորներն էին Պաղչէ գաւառակին խուժանապետ Միւֆթին և Ապտողլուի Հայոց դահլձները զոյգ մը ահարկու թուրք եղբայր աղաներ։ Իսկ մնացեալները՝ մահուան դատապարտուած վեց Հաճընցի հայերու շնորհիւ կախաղանէն ազատեցան, ցկեանս բերդարդելութեան փոխուելով և վերջն ալ ազատեցան ընդհ. ներումներով։

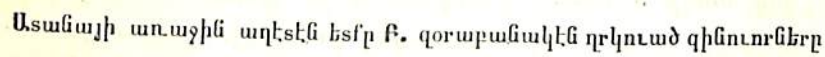
ԱՏԱՆԱՅԻ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՇԻՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆԸ ԱՊԱՍՏԱՆՈՂՆԵՐԸ

Աղէտէն ետքը հետապնդումը հետզհետէ մասնաւորեցաւ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեանց անդամներուն հանդէպ, և որով կարգ մը անձեր խոհեմութիւնը բրին Անգլիական Հիւպատոսարանը ապաստանի։ Այս

մասին Պոլսոյ Ներքին Գործոց Նախարարութենէն Ատանայի Կուսակալութեան ուղղուած հարցումի մը ի պատասխան՝ Ատանայի Կուսակալ Մուսթաֆա Զինի փաշա պատասխանած է հետեւեալ հեռագիրով. — «16 Ապրիլ 325 թուակիր հեռագրին պատասխան — Անգլիական Հիւպատոսարանը ապաստանած Չալեան Կարապետ՝ Հընչակեան, Պղտիկեան Զաքարիա՝ Դաշնակցութիւն. կուսակցութեանց նախագահներն ըլլալին, Տօքթ. Րէճէպեանին ևս Հնչակեան կուսակցութեան անդամներէն ըլլալը և օտար տէրութեանց միջամտութիւնը հրաւիրելով հոս Հայկական իշխանութիւն մը հաստատելու նպատակով տեղի ունեցած խռովութիւնը պատրաստող յեղափոխականներուն պետերը ըլլալին, վերջերս կատարուած քննութիւններէն հասկցուած է և ասիկայ ոստիկանութեան Տնօրինութեան կողմէ տրուած լուրին վրայ կ'իմացնեմ։ 18 Ապրիլ 1325»։ Յիշեալները Պատերազմական Ատեանին յանձնուեցան Անգլիական Հիւպատոսին առաջնորդութեամբ և հազիւ մի քանի շաբաթ բանտարկուելէ ետքը արձակուեցան Պատերազմական Ատեանին կողմէ։

Հեծելանիւով ուսիկաններ, որոնցմէ երկուքը Հայ են

1

Ատանայի Գառապ Միաք (28 տարեկան) մահուան, որ կախաղան եղաւ Ատանայի մէջ					
»	Յովհաննէս Պուլտուղեան	(40 տարեկան)	»	»	»
»	Յարութիւն	(26)	»	»	»
»	Կարապետ	(24)	»	»	»
»	Խաչօ Կարապետեան	(24)	»	»	»
»	Դէորդ Չէնէֆիլեան	(50)	»	»	»
Հաճնիյի	Գարեգին Աճէմեան	(24)	»	»	»
»	Նաղարէթ Շիրամեան (28 տարեկն) որ յետոյ ցկեանա բերդարդեղութեան փոխուեցաւ		»	»	»
»	Հրանդ Պլլլիխեան	(27)	»	»	»
»	Զատիդ Զրգրդեան	(28)	»	»	»
»	Սարգիս	(32)	»	»	»
»	Ասատուր Փաշախանտեան (15 տրկն.)		»	»	»

Մահուան դատապարտուեցաւ ի բացակայութեան Ատանայի Հայոց Առաջնորդ Տ. Մուշեղ Եպիսկ. Սեբովբեան որուն՝ չենք գիտեր թէ ի՞նչ յանցանք վերադրուած և ո՞ր վկաներով հաստատուած էր :

Ասոնցմէ զատ այլ և այլ աստիճաններով բազմաթիւ Հայեր դատապարտուեցան որոնք փոխադրուեցան Ռատոս ու Պօտրում և որոնք տարիներով ծանր չղթաներու տակ Հարչարուելէ ետքը վերջնաւ ընդհանուր ներումով ազատեցան և որոնց անուններն են հետեւեալները :

ԻՐԶԻՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻ ԿՈՂՄԷ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԱԾ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ

Հաճրնի վրայ յարձակող Իսլամաց դէմ ինքնապաշտպանութեան զիմով Հայերէն դատապարտողներուն անունները .— զինուորի մը սպաննութեան առթիւ դատապարտուած Փանոս Գըլը-Քէշիշեան 5 տարի, Աբրահամ Փէթէնեան 3 տարի : Հաճընի Իսլամ ժողովուրդը զրգռելով և զէնք պարսկով Հաճընի վրայ յարձակող րէտիֆ միւլաղլամի թէպէր էֆէնտիի սպանման և ընկերօքը հարկահաւքին վիրաւորման պատճառով դատապարտուած են վերոգրեալ Հաճընցի Նազարէթն ու Հրանդը : Միհրան Հանէսեան 15 տարի, (հարկահաւքը սպաննած ըլլալուն համար), Մսալաճառ Հաճի Պալուգեան 15 տարի (հարկահաւքին զէնքը առած ըլլալուն համար), Մինաս Էօլմէսէկեան 15 տարի (հարկահաւքին 20 փամիուշտը առած ըլլալուն համար) Արշակ Աճէմեան 15 տարի (հարկահաւքին ստակը առած ըլ-

լալուն համար), Հաճի Պետրոս Սիւլեան 1 տարի (հարկահաւքին թղթապանակը ետ տուած ըլլալուն համար) :

Զէնք պարսկով Հաճրնի վրայ յարձակող չէրքէզի մը մուտքը արգիլելու համար, փոխադարձաբար իր վրայ զէնք արձակուած և ինքը սպաննուած էր, այս պատճառաւ դատապարտողներն են .— Գարեգին Աճէմեան՝ մահուան դատապարտուած և վճիռը գործադրուած է, Համբարձում Պաղսլուտարեան 10 տարուան սպաննուած չէրքէզին կրկնօրը առնելուն պատճառաւ, Հաճի Կիւրեղեան 10 տարուան՝ սպաննուած չէրքէզին դանակին պատեանը առնելուն պատճառաւ, Կարապետ Աշրեան 10 տարուան՝ սպաննուած չէրքէզին պարկը առնելուն պատճառաւ, Կարապետ Պուչագճեան 10 տարուան՝ սպաննուած չէրքէզին վեցհարուածեանը առնելուն պատճառաւ, Սեդրաք Գարատէմիրճեան 10 տարուան՝ սպաննուած չէրքէզին ժամացոյցը առնելուն համար և որ Փայասի բանտին մէջ մեռաւ :

Գալուստ Հանէսեան 1 տարուան, սպաննուած չէրքէզին մորակը առնելուն համար, Արշակ Կէշիճեան 10 տարուան՝ անձնական վրէժխնդրութեան առթիւ :

Տինամիթ շինելու կասկածով—մինչդեռ բացարձակ սուտ մ'է—դատապարտուած են հետեւեալները :

Տէօքմէճի Պաղտասար Բումճըգեան 10 տարուան, Ոսկերիչ Եղիա Գալայեան 10 տարուան :

Հաճընի պաշարման երրորդ օրը Շար-տէրէ և Բումլույի զիւղաղիները ազատելու համար, Հաքիմը Տ. Յովհաննէս քահանան, 13 րէտիֆներ և մաս մը Հայեր միասին առնելով գացած ատեն րէտիֆներուն ընթացքէն կասկածելով մարթինները կ'առնէ և իւրաքանչիւ-

ընն առնուները դրելով Հայոց կը յանձնէ որ պահեն , բայց վերջը կ'առարկեն թէ Հայերը քանի առած են , որով հետեւեալ Հայերը կը դատապարտուին տասնուկան տարի Տ . Համբարձում քահանայի որդին Արմենակ , Գրիգոր Չիլինկիրեան , Սամուէլ Մրիկեան , Աւագ Փէնիկեան : Հինգական տարի Գառնիկ Ճիլերեան , Հաճի Թօրալեան , Գալուստ Թէրզեան , Նորիս Բէճէպեան , Արմենակ Մանուկեան , Երբեմ Գույումճեան , Գրիգոր Մանկրեան (համբ) և Պետրոս Պալասանեան :

Երկու թուրքեր գիւղը Իսլամներուն վառօդ և գնդակներ բաժնած միջոցին չորս հայ հովիւներու վրայ յարձակելով զանոնք սպաննել ուղած , և հայերը ստիպեալ ինքնապաշտպանութեան դիմելով յիշեալները սպաննած էին . այս պատճառով դատապարտուողներն են . — Զատիկ Զրգրըդճեան , Եղբայրը Սարգիս Զրգրըդճեան , Աստուր Փաշախանոսեան , և Յակոբ Փանոսեան (15 տարեկան) ասոնց ամենքը նախ մահուան և յետոյ ցկեանս թիապարտութեան դատապարտուեցան :

ԱՏԱՆԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻՆ ԿՈՂՄԷ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐԸ

Ատանայի մէնդիլ և Պօզլու խանի մէջ իրր թէ կարգ մը թուրքեր սպաննած ըլլալու ամբաստանութեամբ և սուտ վկաներով մահուան դատապարտուած են և վճիռն ալ գործադրուած է . — Մսափաճառներ՝ Միսաք , Սաչօ , Գէորգ , Յովհաննէս , Արթին , Կարապետ :

Հետեւեալ ութը դատապարտեալներն ալ իրր թէ վերոյիշեալ խանին մէջ գտնուածն . — Ռուբէն Պօյաճեան 15 տարի , Ապտիւլմահ Ստեփանեան 15 տարի , Սրճարար Մարսուզ 10 տարի , Մսափաճառ Նազար 10 տարի , Վահան Թորիկեան 15 տարի , Խորէն Օտապաշեան 15 տարի , Սամուէլ Էֆէնտի Աւետիսեան 10 տարի , Հալէպցի Մէհմէտ Զափուշը սպաննած ըլլալուն համար , մինչդեռ զժբախտ Սամուէլ Էֆէնտին իր բաղմանդամ ընտանիքը ամբողջութեամբ կորսնցնելէ ետքը հազիւ իր կեանքը կրցաւ ազատել ճիւղներուն ձեռքէն :

Տիգրան Թադիրոսեան 15 տարի , իրր թէ տունէն զէնք արձակելով թուրք տղայ մը սպաննած ըլլայ , մինչդեռ Զարգի միջոցին յոյնի մը տունը կեցած էր :

Ատանայի անուանի ոսկերիչը Աստուր Պաղլայեան 15 տարի , (20 Փետր 910ին Ատանայի բանտին մէջ մեռաւ չղթաներու տակ , բոլորովին անմեղ) իրր թէ ընդհարման միջոցին տունէն զէնք սպարպելով թուրք մը սպաննած է , մինչդեռ հանգուցեալը տարիքոտ մէկն ըլլալով կեանքին մէջ զէնք չէ գործածած և թէ մանաւանդ գույումճը Աստուր աղայի տունին և թուրքին սպաննուած վայրերը քննուելով հաստատուած է թէ տունէն արձակուած զնդակով չէր կրնար վիրաւորուիլ և մեռցնել հոն մէկը , այսու ամենայնիւ որոշումը տրուած էր :

Գորգափաճառ Միսաք՝ ցկեանս թիապարտութեան , իրր թէ չուկան գտնուած և խուժանին ձեռքէն փախած ատենը ինքնապաշտպանութեամբ թուրք մը սպաննած ըլլայ :

Կարապետ Էֆէնտի Կէօկտէրէլեան , 3 տարի աքսորի դատապարտուած , իրր թէ ժողովուրդը գրգռած

Մսականառ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՈՒԼՏՈՒԳԵԱՆ

Ասանայի մէջ անմեղորէն կախաղան հանուած

ըլլայ մինչդեռ բոլորովին սուտ և չինձու զրպարտու-
թիւն է: Կէօկտէրէլեան էֆէնտի ազատեցաւ միայն իր խօ-
սելու և գրելու մէջ ունեցած չքնաղ կարողութեամբը,
հակառակ պարագային շատոնց կախաղան ելած էր:

Թարսուսցի ատամնաբոյժ Հաճի Պարոնեան Յ տարի,
Թարսուսի ջարդին միջոցին ինքնապաշտպանութեան
դիմած ըլլալու ամբաստանութեամբ:

Վերոյիշեալներէն զատ ի բացակայութեան դատա-
պարտուած են բազմաթիւ հայեր որոնց պատիժները
շեբուեցան միւսներուն հետ:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՉ

ՎԵՅ ԱՆՄԵՂ, ՀԱՅԵՐԸ ԻՆՉՊԷՍ ԿԱԽԱՂԱՆ ՀԱՆՈՒՅՑԱՆ

1909 Մայիս 28ի գիշերը, հարիւրապետ Չէրքէզ
Ալի էֆէնտի տանեակ մը ոստիկաններով և բաղմաթիւ
սուինաւոր զինուորներով կ'երթայ գնտանին դուռը բա-
նալու: Շղթաներու տակ տապալակով Միսաք ընդոստ
ոտքի կ'ելլէ ու անժամանակ այցելութեան պատճառը
կը հարցնէ: Հարիւրապետը պաղարիւնութեամբ մօտենա-
լով կ'ըսէ. — «Մի՛ վախնար, Միսա՛ք, բան մը չկայ,
միայն ի՞նչ այս գիշեր փայտի բերդը պիտի երթաք,
ասոր համար զձեզ ճամբելու եկայ»: — Միսաք բերդը
փոխադրուելն ալ շատ մեծ ու անտանելի պատիժ մը սե-
պելով կը բարկանայ:

— Փայտի բերդը զրկուելու համար ի՞նչ յանցանք
ունեցեր ենք, Աստուծոյ սիրոյն, խղճացէ՛ք մեր վրայ,
մենք ի՞նչ ըրինք, կէս գիշերին ի՞նչպէս պիտի երթանք:

գոնէ ցորեկ ըլլայ, մեր ընտանիքները տեսնենք, հրա-
ժեշտ տանք:

Հարկւրապետին ժխտական պատասխանին վրայ
Միսաք կ'ատիպուի իր Հայ ընկերներն արթնցնել:

— Արթնցէ՛ք, եղբայրնե՛ր, արթնցէ՛ք, ելէ՛ք տե-
սէք թէ ո՞վ եկած է, ի՞նչ կ'ըլլանք կոր, Կարապետ,
Յարութիւն, Յովհաննէս, Գէորգ, Խաչօ, ելէ՛ք, ելէ՛ք,
Փայաս պիտի երթանք եղեր:

Հինգ Հայ ընկերները կ'արթնան և շղթաներու
շառաչիւններով ոտքի կ'ելլեն, 'ի գուր կ'աղաչեն որ
մի քանի ժամ յետաձգուի, տեսնելու համար իրենց ըն-
տանիքն ու զաւակները և կ'սկսին իրենց շուրջը գտնու-
ողները ժողվել, յուսալով թէ Փայաս կ'երթան: Միսաք
առաջ նետուելով:

— Մենք քալելով չենք կրնար երթալ, մանաւանդ
ես՝ ահագին ծանրութեամբ շղթաներովս, կ'ընդրենք որ
կառք մը վարձէք մեզի համար և կառքով երթանք
Փայաս կամ ուր որ ուղէք...:

— Դուք անհոգ եղէք, կը պատասխանէ, սպան,
ձեզի համար մասնաւոր կառք պատրաստուած է կա-
մուրջին գլուխը, մինչև հոն քալելով պիտի երթանք,
և հոն կառքին մէջ նստելով միասին կ'երթանք:

— Քանի որ այդպէս է, հոգ չէ՛. կ'ըսեն մահա-
պարտները. Աստուած կեանք տայ մեր Սուլթանին:

Վեց Հայերն իրենց ունեցած անկողին եւայն,
միասին տանիլ կ'ուզեն կառքին մէջ դնելու համար,
հարկւրապետն թող չտար, համոզելով թէ չյողնին,
ղնուորները կը տանին իրենց ետեւէն:

Վեց Հայերն երկուքական հոգի իրարու քով կա-
պելով՝ վիզերնին կ'անցնեն հաստ օղակներ իրարու կըց-

ուած, և երբ գուրս կ'ելլեն զնտանէն, զարմանքով կը
տեսնեն ինը հատ թուրք մահապարտներ, որոնք գուրսը
երեքական հոգի կ'ապուած էին: Հայերուն և թուրքե-
րուն շղթաները միացնելով, երեք խումբի կը բաժնեն,
որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը բաղկանար երեք թուրքէ և
երկու Հայէ: Այս տիրասարսուռ խումբերը մուծին մէջէն
երեք տարբեր ճամբաներէ կ'առաջնորդուին Ատանայի
երեք կեդրոն տեղերը, կամուրջին գլուխը, պուղտայ
պազարին և երկաթուղիի կայարանը՝ Անգղիական հիւ-
պատոսարանին առջև:

Անմահ Միսաքը՝ թուրք թաղին մէջ կամուրջին
գլուխը կախել որոշուած ըլլալով, կը տանին հոն և կը
կեցնեն կախաղանին քով: Փայաս երթալու յոյսով եկած
Միսաքը երբ կախաղանը կը տեսնէ, շանթահար եղած,
կառքին ուր գտնուիլը կը հարցնէ զնուորներուն և զին-
ուորները փոխանակ կառքի կը ներկայացնեն քահանայ
մը, որ առանց իր մեծին խորհուրդ հարցնելու, մէկ լու-
րով վազած եկած էր խոստովանեցնելու մահա պարտ
հայերը: Միսաք երբ քահանան կը տեսնէ կը հասկնայ
ամէն ինչ, կը փրփրի կը կատղի, պահ մը կը յիշէ իր ըն-
տանիքը, մայրը կիներն ու զաւակները և բարձրաձայն
կուլայ: Քահանան մխիթարելու փորձեր կ'ընէ և խոս-
տովանցնել կ'ուզէ, Միսաք չուզեր լսել, քանի որ իր
անմեղութեան զիտակցութիւնն ունէր:

— Տէր Հայր, անմեղ կը կախուիմ, յանցանք չու-
նիմ, Ազգս ընտանիքիս տէր թող ըլլայ, ծէրունի և
անտէր մայրս ու կինս, զաւակներս Ազգիս խնամքին
կը յանձնեմ, Ազգս գոնէ ընտանիքս թող խնամէ,
կ'ըսէ մեր սիրելի Միսաքը:

Միսաքի ընկերը՝ Գասապ Խաչօ (Խաչեր) զայրացած է
[ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ, Յ. Յ. Թ.]

հոգեւարքի ղառանցումներ կ'ընէ և իրր թէ կրօնավոր-
խուժեան խօսքեր կ'արտասանէ, թերեւս աղատելու
յոյսով :

Միսաք կախաղանին աթոռին վրայ նշած ատեն
կ'աղաչէ որ մէկ երկու վայրկեան թոյլատրեն մի քանի
տուն ոտանաւոր (չիիր կամ տէսթան) խօսելու : Մեր
Միսաքը աչրդ (ժողովրդական շանաստեղծ) էր և տըր-
ուած հրամանին վրայ իր բոլոր ձայնովն անման գեղ-
գեղանքով մը կ'երգէ լալահառաչ և արտասուելից աչ-
քերով .—

(*) «Էֆէնտիմ ա՛հ, թէճէլլի՛ս պու, տճապ հալլմ
գընանը՞ր մը,»

«Գատէրիմ պէօյլէ եաղըլմը՛չ, գարա սլախթըմ
ույանը՞ր մը,»

«Մէվթիմէ սեպէպ օլանըն քէնտիրլէրի եաղլանը՞ր մը,»

«Պաշը աչրդ, եալըն ալադ, պէնիմ կիպի սալլանը՞ր մը,»

«Պունէ՞ հալ տըր, Գասապ Միսաք, պու տուրուշա
ճան տայանը՞ր մը,»

«Գուզու կիպի ասըլմըշսըն, կէօրէն պունա ինանը՞ր մը,»

«Պէյադ էնթարի կէյինիպ, կիճէ կէլտիմ իւրեան
կիպի,»

«Էվլատըմա հասրէթիմտէն, չէշմիմ ազար սէյհան
կի,»

«Տար աղաճը հաղըրլանմըշ պէնի պէքէր մէ՛ման
կիպի,»

Գ. Ա. Ս. Պ. Մ. Ս. Պ.

Ասանայի մէջ անմեղօրէն կախաղան հիւնուած

(*) Մեր սիրելի Գասապ Միսաք՝ այս տողերուն
պարունակութեանցը մօտ ողբ մը երգեր է, զոր այս
կերպով կարգաւորեւ եւ չափաւորեւ է Ասանայի ժո-
ղովրդական բանաստեղծը Պ. Լեւոն Էսպեան:

«Էլիմ պաղը տուրտուրալար, աման Ալլահ
զուրպան կիպի»

«Պուլ նէ՞ հալալըր. Գասապ Միսա՛ք, պու տուրուչա
ճան տայանը՞ր մը»

«Գուզու կիպի ասըլմըշսըն, կէօրէն պուենա ինանը՞ր մը»

«Գարըմ, պաճըմ մէճնուն կիպի, անամ աղլար
Միսաք նէ՞րաէ»

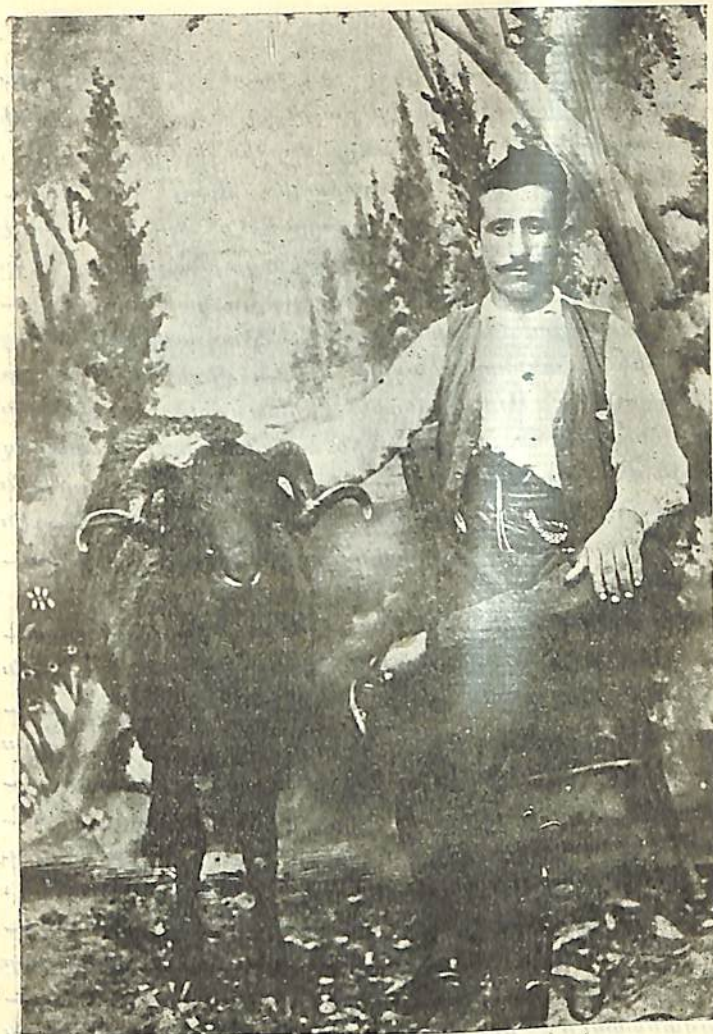
«Պիրիճիք էվլատընը կէլսին կէօրթիւն շուքէնտիրաէ»,
«Եալվարսըն զանի մէվլայա պէլքի ահը դալմադ
հէրաէ»

«Տիւնեատա վար իսէ Ալլահ, իճրա էաէճէք պիր
կիւնտէ»

Զինուորներն իսկ կ'սկսին լալ և ցաւիլ աննման
երիտասարդին վրայ և կ'ըսուի թէ պահ մը իրենց հա-
րիւրապետէն խնդրած են որ մէկ քանի ժամ յետաճըղ-
ուի Միսաքին կախուիլը։ Շրջակայ տուններէն բարեսիրտ
թրքունիներ բարձրաձայն կը դռնէին «Մե՛ղք է Գասապ
Միսաքին երիտասարդութեանը, խղճաղէ՛ք Աստուծոյ
սիրոյն այդ աննման քաջին վրայ»։ Որովհետեւ Միսաքը
չճանչցող չկար Ատանայի մէջ. մեծ ու պղտիկ, Հայ և
թուրք՝ ամենքն ալ գիտէին և անձամբ կը ճանչնային
աննման Միսաքը։

Միսաքը չուանըր վիզը անցնելէ առաջ Հարիւրապե-
տին դառնալով կ'ըսէ.

«Գրպանս մէճիտիյէ մ'ունիմ, վաղն առտու այս
դրամով երկու անտուկ կաղօղ առ և մէկը մեր եկեղեց-
ւոյ դուռը, միւսը ձեր մզկիթին դուռը տանելով հայրե-
նակիցներուս խմցուր իմ հոգւոյս համար։ Իսկ սա կօշիկս
ու ֆէսս մօրս տուր, ուրիշ բան չունիմ տալիք, ասոնց
վրայ թող հայի և յիշէ իր Միսաքը, միաք բարով ամե-

Մս սվոնուտ

ԼԱՐԱՊԵՏ ՊՈՒԼՏՈՒԳԵԱՆ

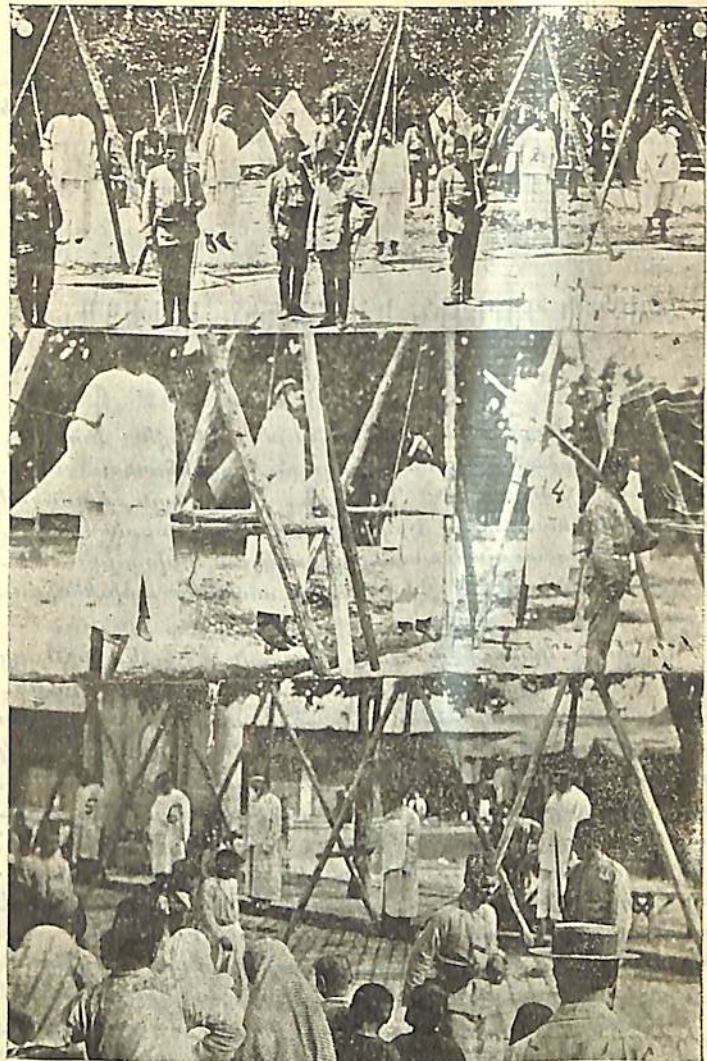
Ահաւն սլի մէջ անմեղօրէն կախապան անուամ

նուգ, անմեղ կը մեռնիմ...» և չուանր կ'անցնէ վզին ու ոտքի տակին աթուր կը քաշուի: Տասը վայրկեանի չափ տապալակելէ ետքը Միսաքը վերջին չուանը փչած էր:

Պուղտայ պուղարի հրապարակին վրայ նոյն վայրկեանին մասվաճառ երեք եղբայրներէն երկուքը քովէ քով կը կախուէին, և զինուորներէն կը խնդրէին որ մէկը միւսէն առաջ չի կախուի, գոնէ իրարու կախուիլը չտեսնելու փախաքով, և պաղատանօք կ'աղաչէին որ իրենց երկուքին չուանները միասին անցնեն վիզերէն, ինչ որ չէ խնայուած: Աւելի անգին՝ երկաթուղիի կայարանին մօտ՝ Անգղիական Հիւպատոսին տունին առջև կախուող Հայերն «օգնութիւն Տէր Հիւպատոս» կ'աղաղակէին ազատելու յոյսով, և հիւպատոսը նախապէս արդէն տեղեակ՝ տունին պատշգամէն կը դիտէր անոնց կախաղան թարծրանալը:

Հետեւեալ օրը կայծակի պէս տարածուեցաւ շանթաբիլ լուրը, գորգելով մնացած Հայերուս արդէն տակն ու վրայ եղած սիրտերը: Փարթամ կազմով Միսաքը կը ճօճար օդին մէջ, աչքերը բաց, լեզուն դուրս քնկած, սրունքներն ուռած և սեւցած: Միսաքին անչունչ դիակն իսկ սարսափ կ'աղդէր թշնամիներուն, հեռաւոր գիւղացիներ անգամ վազած եկած էին, տեսնելու Ատանայի անուանի կտրիճ Միսաքը կախաղանին վրայ:

Անմեղ Հայերուն անչնչացած դիակները կախաղանին վրայ մնացին մինչև կէս օր, փայտացած դիակները վար առնուելով աղբի կառքերով փոխադրուեցան գերեզմանատուն, որոնց հետեւէն կերթային կախաղան ելողներուն ազգականներն ու բարեկամները և անթիւ Հայեր լաց ու կոծերով: Մանաւանդ Պուլտուգեան երեք եղբայրներուն և Միսաքին մայրերը խելակորոյս վիճա-

Վեյ անմեղ Հայերու եւ ինը Թուրքերու կախաղաններ
28 Մայիս 1909

ճակով, մագերէնին կը փեթտէին և քարերով կուրծքեր-
նին կը ծեծէին գուռում գոչումներով, որոնց հանդէպ չի
յուզուող և չի լացող մարդ չի մնաց :

ԷՐԶԻՆԻ ՄԷՋ

ՀԱՃՐՆՅՈՒ ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՃԷՄԵԱՆԻՆ ԿԱԽԱՂԱՆ ԲԱՐՁՐԱՆԱԼՐ

Հաճրնի ինքնապաշտպանութեան միջոցին խուժա-
նէն նախաշարձակ մէկուն սպանման պատճառաւ մահ-
ուան դատապարտուած Գարեգին Աճէմեան անուշով
դեռատի երկտասարդը՝ Էրզլինի Պատերազմական Ատեա-
նին կողմէ մահուան դատապարտուելով կախաղան հան-
ուեցաւ Էրզլինի մէջ՝ Պաղչէ գաւառակի արիւնարբու
ճիւղաղ միւլֆիթին հետ :

Առտուն կանուխէն լուր կուտան Գարեգինին որ
պատրաստուի կախաղան ելլելու : Առիւծասիրտ Գարե-
գինը առանց յուզուելու կը պատասխանէ «քանի որ
կախուելս որոշուած է, պատրաստ եմ մեռնելու», իսկ
անդին Պաղչէի միւլֆիթին երբ կախաղանի լուրը կ'առնէ,
պատէ պատ կը դարնուի, գուռում գոչումներով և բարձ-
րաձայն լացերով ահագին աղմուկ կը հանէ : Գարեգինը՝
իրեն ներկայացող հայ քահանային կը խօստովանի, Ս.
Հաղորդութիւն կ'առնէ, ժպտաչուրթն կը պատուիրէ
քահանային որ աղօթէ իրեն համար : Գարեգինը երբ
կախաղանին կը մօտենայ կատարեալ պաղարիւնութեամբ
կը բարձրանայ չուանի աթոռին վրայ և երեք անգամ
կը գոչէ «կեցցէ՛ Արդարութիւն, կեցցէ՛ Ազատութիւն,
կեցցէ՛ Ազգա» և չուանը ինք իր ձեռքով անցնելով իր
վզին կը հրաժայէ որ աթոռը քաշեն ոտքին տակէն :
Իսկ միւլֆիթին գետինը կը պառկի և զինուորները բռնի
կերպով կը բարձրացնեն կախաղանին վրայ . . . :

ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՊԵՏԵՐՈՒՆ ԿՈՂՄԷ ՏՐՈՒՄԺ ԲՈՂՈՔԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ՊԱՏՃԷՆՆԵՐԸ

Ասանայի Պատերազմական Ասեանի Նախագահութեան

«Ատանայի և չրջակայից մէջ տեղի ունեցած ցաւալի
դէպքերուն մասին մեր տեղեկութիւնները կը յայտնենք
հետեւեալ՝ կերպով» :

«Ապրիլ ամսուն առաջին օրը քրիստոնեայ ժողո-
վուրդէն մէկ մասը՝ առաջուան պէս աշխատելու համար
այդի և ագարակները գացած և մէկ մասն ալ խանութ
ու մթերանոցներն բանալու համար շուկան իջած միջոցին
Խալամ ժողովուրդը ձեռքը բիրերով և զինուած վիճա-
կով տեսնելով կը վախնան և տուներնին կը դառնան :
Ասոր վրայ նախկին կուսակալ Ճէվատ պէյ՝ զմեզ կանչե-
լով յանձնարարեց որ վախնալու բան մը չիկայ, քրիս-
տոնեաները խանութներն թող բանան և գործերնին
շարունակեն» :

«Այս միջոցին մենք կուսակալ Պէյին ուշադրութիւնը
հրաւիրեցինք շուկան գտնուող զինեալ և վտանգաւոր
բազմութեան վրայ, անիկա՝ (կուսակալը) իբր պատաս-
խան «բան մը չէ, ժողովուրդը երբ խանութները բանայ,
անոնք ալ կը ցրուին» ըսաւ մեզ : Մենք ալ կուսակա-
լին այս խոստումին ու խօսքին հաւատալով շուկան

եղանք ու մեր տեսած քրիստոնեաները յորդորեցինք և Կուսակալին հրամանը հաղորդեցինք որ խանութինն բանան : Այս պահուն տեսանք որ երկու վերաւոր քրիստոնեաներ կառավարական պաշտօնատուներ կը բերուէին և զանոնք վերաւորող Իսլամներու մասին ու է պարտականութիւն չէր կատարուէր» :

«Այս երկիւղալի վիճակը քիչ մը շարունակելէ ետքը ժամը 5ին միջոցն երը քաղաքին այլ և այլ մասերուն մէջ միեւնոյն վայրկենին զէնք նետելով՝ ջարդ ու թալանի սկսան» :

«Ամենէն առաջ վերաքննիչ ատեանի անդամներէն ըլլալով Կուսակալին հրամանովը խանութները բանալ տալու համար աշխատող Դաւիթ էֆ . Ուրֆալեանը շուկային մէջ , և քաղաքապետութեան ժողովի անդամներէն Յարութիւն էֆ . Շատրիկեանը քաղաքապետութեան պաշտօնատան մէջ սպաննուեցաւ : Ասկէ ետքը ընդհանուր ջարդն ու թալանը և հրկիզումը սկսաւ :»

«1 . Թալանի միջոցին Իսլամ և քրիստոնեաներու խանութները որոշելու համար առաջուրնէ անոնց խանութներուն վրայ նշան դրած ըլլալէն կը հասկցուի թէ այս դէպքը առաջուրնէ ծրագրուած խռովութիւն մ'է :»

«2 . Այս սոսկալի դէպքերուն տեղի ունեցած մէջոցին բոլոր քաղաքային և դատական պաշտօնեաներն ու Իսլամ ժողովուրդը՝ քրիստոնեաներէն տարբերելու իրեն նշան գլուխին ճերմակ փաթիթոց կապելնին , թէ և նախ զմեզ զարմացուց սակայն վերջը հասկցուեցաւ որ այս միջոցը մասնաւոր նպատակով ի դործ գրուած է» :

«3 . Ապրիլ 1էն մինչև 3 շարունակող թալան , հրդեհ և ջարդը քրիստոնեաներուն հարստութիւն ու կալ-

ուած և անձերը գրեթէ ոչնչացնելու աստիճանին հասցնելէ ետքը , տեղական կառավարութեան մօտ ըրած մեր դիմումին վրայ , Կուսակալ ձէվատ պէյ և Զին . հրամանատար Ֆէրիդ Մուսթաֆա Բէմզի վաշա և Իսլամ կրօնապետներն ու երեւելիները ալիւս բան մը պիտի չըլլայ և հրդեհները պիտի մարին ըսելով խոստացան . այս մասին երդում ալ ըրին , մինչդեռ վերջը դրժեցին իրենց խոստումն ու երդումը և հակառակը շարժելով աւելի մեծ աւեր մը գործեցին և որով խեղճ քրիստոնեաները ո՛ւր և որո՞ւ գիմելնին չէին գիտեր» :

«4 . Առաջին դէպքէն մի քանի օր ետքը Քրիստոնեայ թաղերու մէջ բնակող հանգուցեալ Ղաղէզ զատէի փեսան խաթիպ էֆէնտի և Պօշնազդատէ Ապտիւլրահիմ էֆ . իրենց տունները պարպելով Իսլամ թաղերը փոխադրած ըլլալնին՝ ջարդը Իսլամներու մէջ որոշուած և երկրորդ ջարդին նախապէս լուր ունեցած ըլլալնին չի յայտնէր» :

«5 . Կառավարութեան մեզ տուած ապահովութեան վրայ վստահելով , Ապրիլ 12ին հանդիպող Կիրակի օրը մենք մեր եկեղեցիներուն մէջ կրօնական արարողութիւն կատարած պահուն , անոնք (իսլամները) քաղաքին տարբեր կողմերէն միեւնոյն ժամանակ զէնք նետելով երկրորդ ջարդին սկսան և աւելի սոսկալի աւերումներու պատճառ եղան : Այս ջարդն ու հրդեհը մինչև երկու շաբթի առտու շարունակելով Ատանայի քաղաքը աւերակոյտ դերեղմանոցի մը վերածեցին : Յետոյ տեղական կառավարութիւնը ջարդին վերջ տալու և հրդեհները մարելու խոստումով , բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդը Կառավարութեան Պաշտօնատան կից եղող պարտէզը տանելէ ետքը , հրդեհներն ա'լ աւելի սաստկացան և մնա-

ցած լներ եկեղեցի, դպրոց, բնակարան և խանութները հրկիզուելով այրուելէն կը հասկցուի թէ այս դէպքը անկասկած նպատակով տեղի ունեցած է» :

«6. Ասկէ ինն ամիս առաջ Զինուորական պաշտօնատեղիին առջև, ժողովուրդին հանգանակութեամբը՝ և մեր զինուոր եղբայրներուն աշխատութեամբը՝ Սահմանադրութեան և ազատութեան անուսով կանգնած Յաղթութեան կամարին՝ Ապրիլ 13ի երկուշաբթի օրը յետինքի ատեն, բոլոր կառավարական պաշտօնեաներուն, զինուորներուն և քաղաքին ժողովուրդին ներկայութեանը վէճքեր արձակելով և կայիններու հարուածներով փլցուիլը և «Կեցդէ՛ Սուլթան Համիտ, անկցի՛ ազատութիւն» աղաղակներուն երկինք բարձրանալը կը հասկնէ թէ այն բոլոր դէպքերը ինչու համար տեղի ունեցան» :

«7. Այս ցաւալի դէպքին միջոցին կարգ մը զրպարտութիւններ և սուտեր հանելով դիտմամբ Իսլամ ժողովուրդը գրգռող և Քրիստոնեաներու դէմ հանող զրպարտիչները՝ այս երկրին և ազգին բուն թշնամին ըլլալէ զատ, զայն կործանումի կ'առաջնորդեն։ Այս մասին իրիսալ լրագրի զրպարտալից և գրգռիչ յօդուածներուն վրայ երգնախորդ Կուսակալ ձէվատ պէյի ուշադրութիւնը հրաւիրեցինք, անիկա՝ «ես այն տաքանը պիտի գոցեմ և թերթին հրատարակութիւնը պիտի դադրեցնեմ» ըսաւ և բան մը չըրաւ, և միւսնոյն ընթացքին շարունակութեան թոյլադրելը զմեզ բոլորովին փնայուց» :

«8. Այսչափ թալան, հրդեհ, ջարդ, և բռնաբարումներով փնացումի աստիճանին հասած խեղճ Քրիստոնեաներուն կարգ մը զրպարտութիւններով բանտար-

կուիլը և ամէն տեսակ չարչարանքներու ենթարկուիլը և դեռ նահանգին կեդրոնն իսկ աղէտին պատասխանատուութիւնը միայն Քրիստոնեաներուն վրայ բեռցուիլը, անիրաւութեան վրայ նոր անիրաւութիւն ըլլալու պարագան ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք» :

«9. Քրիստոնեայ ժողովուրդին ապրուստի բոլոր միջոցներէն զրկուած ըլլալը, հացի կտորի կարօտ, անօթի անբնակարան ու մերկ վիճակի մը ենթարկուիլը և կորուստի, թշուառութեան ու աղէտին որջափ մեծ ըլլալը հասկցնելու համար ապրելէ ձանձրացած ըլլալին յայտնելէ ետքը, այս բոլոր վիճակներուն ի՛նչ նպատակով կատարուած ըլլալը ձեր խորհրդածութեան կը թողունք» :

«10. Կառավարութեան մօտ եղած մեր դիմումներուն միջոցին և Կառավարութեան կողմէ հրաւիրուած ատենինս, շատ անգամներ քաղաքին Իսլամ երեւելիներուն և կրօնական պետերուն հոն գտնուիլը և խորհրդակցութիւններով զբաղած ըլլալին տեսնելով, այս դէպքին նախապէս ծրագրուած ու պատրաստուած, ըլլալն և անոնց հաւաձայնութեամբ շարժած ըլլալին որոշապէս յայտնի չըլլա՞ր» :

«11. Այսչափ թշուառութեան և ահաւոր աղէտի միջոցին, Աստուծմէ ետքը մեր պաշտպաններն եղող և Սահմանադրութիւնն ու ազատութիւնը պաշտպանող, ազատասէր զինուորներուն՝ մեր մասին պաշտպանութիւնն ինչպէս հաստատապէս կը յուսայինք, աւա՛ղ որ անոնք ալ Իսլամ ժողովուրդին կողմէ խաբուեցան և թալան, հրկիւզում և ջարդերուն մասնակից ըլլալով զմեզ բոլորովին յուսահատեցուցին» :

«12. Ցաւալի դէպքերուն Ատանայի և չըջակայից

մէջ գրեթէ միեւնոյն ատեն և միեւնոյն կերպով սկսիլն ու շարունակուիլը կը յայտնէ թէ անիկա կանխամտածուած և պատրաստուած խռովութիւն մ'էր, նոյնպէս Կ. Պոլսոյ մէջ (Մարտ 31ի յետագիմական շարժումը) կատարուած դէպքերուն հետ մէկտեղ միեւնոյն զբերուն մէջ կատարուիլը կը յայտնէ թէ երկուքին մէջ կապ մը կար» :

«13. Առաջին ցաւալի դէպքին ատեն շրջակայ դիւղերու ժողովուրդին ամբողջապէս ջարդուիլն ու հազարաւոր ռսկիներ արժէք ունեցող երկրագործական շէնքերուն (շիֆթիք) ու գործիքներուն թալանուիլը, և հրկիզուելով փճացուիլը մեծ կորուստ մ'է, նոյնպէս առաջուան պէս ուրիշ տեղերէ աշխատելու համար եկած հազարաւոր Բրիտանեայ մշակներու առանց խղճալու ամբողջապէս ջարդուիլը ոչ մէկ խղճի և արդարութեան չի վայել» :

«14. Այս ծանօթ ծրագիրին և հետեւութիւնը եզոզ մեծամեծ վնասներուն նպատակն էր Բռնապետութեան և Սահմանադրութեան քողերուն տակ այս կողմերը գտնուող Բրիտանեաներն ու Բրիտանեութիւնը փճացնել և այս մասին մեր կատարելապէս համոզուած ըլլալը յայտնելով, այս կերպով վնասուած քրիստոնեայ ժողովուրդին յարմար հատուցում մը ըլլալը և Արդարութեան գործադրութիւնը ձեր արդարասիրութենէն պաղատանօք կը խնդրենք և կսպասենք» :

«15. Եզրակացնելով մեր խօսքը Ատանայի և շրջակայից մէջ ենթարկուած այս ահադին և դարմանումը անկարելի եզոզ փճացումը արդարացիող ոչ մէկ պատճառ չի գտնուիլը յայտնելով, Օսմանեան անունին բերած արատին սրբուելուն մասին պէտք

եղած միջոցներուն գործադրութիւնը կ'սպասենք և ի հարկին կատարուելիք գործողութեանց մասին եթէ բացատրութիւն պէտք ըլլայ, անոնք ալ տալու պատրաստ ըլլալնիս յայտնելով կը վերջացնենք մեր խօսքը» :

Ասանայի Հայ Հոռովց. Առաջն. Ասանայի Հայոց Առաջն. Փխնդ.

ՊՕՂՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՄԷՆ ՔԱՅԱՆԱՅ

Ասանայի Քաղղէացոց Պատ. Փոխ. Ասանայի Հայ. Բող. Կրօն. Պետ.

(ԳԱՍ) ՍՏԵՓԱՆ ՄԱՔՍԱՊՈՒ (ՎԵՐ.) ԱՇՃԵԱՆ

Ասանայի Ասորի և Յոյն Կաթ. Պատ. Փոխ. Ասանայի Յնց. Առաջն. Փխնդ.

(ԷԼԵՈՒՐԻ) ՖԻԼԻՊՊՈՍ ՇԱԳԳԱԼ (ՊԱՊԱ) ԱՎՐԱՀԱՄ

Հին ասորիներու Պատ. Փոխանորդ (ԳԱՍ) ՄԱՆՍՈՒՐ

ԱՆՄԵՂ ՀԱՅԵՐԸ ԿԱԽՈՒԵԼԷՆ ԵՏՔԸ ԱՅԼԵԻԱՅԼ ՏԵՂԵՐ ՔԱՇՈՒԱԾ ՇԵՌԱԳԻՐԸ

Նորին Կայս. Վեհափառութեան, Մեծ Եպարքոսութեան, Ծերակոյսի նախագահութեան, Երեսփ. Ժողովոյ նախագահութեան, Պատերազմական Նախարարութեան, Դատական Նախարարութեան և Պատրիարքարանգեհուն :

«Ատանա և շրջակաները գտնուող քրիստոնեաները պատուոյ, անձի, և ստացուածքի մասին մեծ վնասներու ենթարկուեցան : Այլեւս անոնց այս կողմերը բնակիլը և կեանքերուն ապահովութիւնը Պատերազմական Ատեանի Արդարութեան և գործունէութեան մնացած էր : Բայց կը ցաւինք որ Պատերազմական Ատեանի առաջին գործը յոյսերնիս ոչնչացուց և մեր յուսահատութեան

պատճառ եղաւ : Որովհետեւ փոխանակ ջարդ և աւերումիւ պատասխանատու եղողները գտնելով ընդհանուրին օրինակ ըլլալու համար պատժելու , պարզ ոճրագործներ կը վնասուին : Իսլամներէն դէպքէն անտեղեակ և միայն հրամաններու հպատակած տգէտ գիւղացիներ , և քրիստոնեաներէն կարգ մը թշնամիներու վկայութեամբ դատաւարտուած և կամ անձնապաշտպանութեան համար աշխատած անմեղ քաղաքացիներ կախաղան կը հանուին : Պատերազմական Ատեանը անպատճառ քրիստոնեաները դատասխանատու բռնելու քաղաքականութեան կը հետեւի : Այս վիճակով մեր ցաւերը որո՞ւ լանք : Մեր դժբախտ և խեղճ ժողովուրդը ինչով ապահովենք և մխիթարենք : Աստուծոյ սիրոյն խղճացէք» :

4 Յունիս 1909

Օսմ. Երեսփ. Ժողովին կողմէ՝ հանգուցեալ Յակոբ էֆ. Պապիկեանի հետ Քննիչ զրկուած Եուսուֆ Քէմալ պէյի կողմէ գրուած պաշտօնագիր մը .—

Ասանայի Հայ-Հռոմէականաց Առաջնորդ
Տ. Պողոս Սրբազանի եւ ընկերներուն

Ձեր կողմէ Մեծ-Եպարքոսութեան քաշուած 4 Յունիս 1325 թուակիր հեռագրին մէջ յայտնուած պատասխանատուներուն որոնք ըլլալը , պատճառներ ցոյց տալով ու համոզիչ փաստերով և որոշ կերպով յայտնելուիդ կը խնդրենք :

7 Յունիս 1325

ՔՆՆԻՉ ՅԱՆՃԱՍԺՈՂՈՒԼԷՆ
ԵՈՒՍՈՒՖ ՔԵՄԱԼ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԵՏԵՐՈՒՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱԳԻՐԸ

ՔՆՆԻՉ ՅԱՆՃԱՍԺՈՂՈՒԼԷՆ ԵՈՒՍՈՒՖ ՔԵՄԱԼ ՊԵՅ ԷՖ.Ի

«7 Ապրիլ 1325 թուակիր Ձեր մէկ պաշտօնագիրը ստացանք , որով կը հարցնէք մեզ թէ Ատանայի աղէտին պատասխանատուները որոնք են : Այս հարցում մին պատասխանելով կ'ըսենք թէ ասկէ առաջ Ձեզ մատուցուած տեղեկագրին Յրդ , Դրդ , և 10րդ , յօդուածներուն մէջ յայտնուած էր պատասխանատուները : Յիշեալ յօդուածներուն զիմնելիդ խնդրելով մէկտեղ , մեր բարի և անկեղծ նպատակը բացատրելու համար հետեւեալ տողերն ալ կը գրենք :»

«1. Ատանայի և չրջակայից մէջ տասնեակ հազարաւոր անմեղ քրիստոնեաներ , առանց խղճալու ջարդողները՝ գիտեն անշուշտ այս աղէտին պատճառ եղողները , ջարդի հրամանը ո՞ւրկէ առած ըլլալնին որով անոնցմէ կրնաք հարցնել :»

«2. Քրիստոնեաներուն տուները գտնուող հարիւրհազարաւոր ոսկինոց գոյքերն ու կա՛ն կարասիները որոնք որ թալանեցին և այսօր յիշեալ գոգուները որոնց տուներէն որ կ'ելլեն , անոնք գիտեն անշուշտ այս աղէտին պատասխանատուները , հետեւաբար անոնցմէ կրնաք հասկնալ և անշուշտ անոնք պիտի յայտնեն թէ որոնցմէ առած են թալանի և աւարառութեան արտօնութիւնները :»

«3. Քրիստոնեաներուն միլիոնաւոր ոսկիներ արժող բնակարանները , վաճառատուները , եկեղեցիները , վարժարանները և այլ շէնքերը քարիւղ գործածելով այս

[ԿՈՒԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ, Յ. Յ. Թ.]

բող՝ երբ զիտեն անշուշտ այս աղէտին պատասխանատուները և որոնց կողմէ դրդուելին, զանոնք կրնաք հարցաքննել:»

«4. Անձի, ստացուածքի և կալուածներու այսչափ ահագին կորուստի պատճառ եղող և հրկիզումները թոյլատրող կուսակալ ձէվատ պէյ և Ֆէրիք Մուսթաֆա Րէմլի փաշա և ասոնց դադախարակիցներն եղող պաշտօնեաներն ու տեղացի երեւելիները և իսլամ կրօնականներն են այն աղետալի պատահարներուն պատճառները և որոնք շատ դիւրաւ կրնան դաժնուիլ:»

«5. Այսչափ սպաննութիւններն ու թալանները կատարող և աւերումներու պատճառ եղողները եթէ միայն իրենց անձնական կամքովը կատարեցին, իրենք պատասխանատու են, իսկ եթէ ուրիշներու դրդումովը ու հրամաններովը գործեցին այս աւերները, այն ատեն պատասխանատուութեան երկու կողմերուն վրայ ծանրանալը որոշ է:»

«6. Եթէ Պատերազմական Ատեանը՝ քրիստոնեաները ջարդող, գոյքերը թալանող և տուները հրկիզող իսլամները քիչ մը նեղէ, անկասկած անոնք շատ զիւրուութեամբ պիտի խոստովանին այս հրամանին և արտօնութեան ուրկէ և որմէ առնելին ու այսպէս ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը երեւան պիտի ելլէ: Վասն զի այս քաղաքին և այս կողմերուն իսլամ և քրիստոնեայ ժողովուրդները տարիներէ ի վեր խաղաղութեամբ և ապահովութեամբ միասին ապրած են, և նոյն իսկ՝ 14 տարի առաջ երկիրը ծայրէ ի ծայր արիւնով ներկող և կրակով ու ողբ ու կոծերով խանձող ընդհանուր ջարդ և աւերումի միջոցին, այս կողմերը մասամբ և Ատանայի քաղաքը ամբողջութեամբ զերծ մնացած է:

Հետեւաբար մեր խնդրանքը սա է թէ՛ փոխանակ կարգ մը պարզ ոճրագործներ ու աւարառուներ պատժելու, քուն դրդիչները և այս աւերումին պատճառ եղողները գտնելով պատժուելու են, և փոխանակ մեր իսլամ հայրենակիցներէն տաանեակ հաղարաւոր տղէտ ու միաժիւնները մահուամբ պատժելու, զանոնք դրդող կարգ մը՝ ոճրագործ և հայրենիքի դաւաճանները, պաշտօնեայ և պետերն ու իսլամ երեւելիները և կրօնական պետերը առանց տարբերութեան պէտք է պատժուին մահուան վճիռով, և այսպէս թէ՛ խեղճ ժողովուրդը կ'ազատի, թէ՛ արդարութիւնը կը գործադրուի, և թէ՛ հայրենիքի փրկեալ հողը անմեղ արիւնով չարատաւորուիր:»

10 Յունիս 1909

ԱՏԱՆԱՅԻ ՔՐԻՍՏ. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՊԵՏԵՐՈՒՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ասանայի Պատերազմական Ասեանին, Ասանայի կուսակալ Մուսթաֆա Ջիհմի փաշայի, Քննիչ Յաննաթողովին, «Իրքիմաս Թեքագը» կուսակցութեան Սեյանիկի կեդրոնին, եւ մեծ նպարհասութեան.—

«Ատանայի և չրջակայից քրիստոնեայ ժողովուրդը՝ վերջին ատեններս ենթարկուած մեծ կորուստին և վերջը իրենց մասին տեղի ունեցած կարգ մը զրպարտալի վեճադրութիւններուն մասին խորին ցաւը կը յայտնէ, և այս առթիւ հետեւեալ կէտերը պարզել կ'ուզենք:

«Մենք որ Ատանայի և չրջակայից քրիստոնեայ ժո-

գովուրդին ներկայացուցիչներն ենք, սկիզբէն ի վեր սահմանադրութեան և սահմ. կառավարութեան անկեղծ հաւատարիմն ըլլալով, անոր շարունակութեանը և յաջողութեանը համար թէ՛ նախապէս և թէ՛ բարոյապէս աշխատած ենք: Իրեւ ճշմարիտ Օսմանեցիներ մեր փափաքն ու ջանքը եղած է յիշեալ սահմանադրութիւնը և սահմանադրական կառավարութիւնը պաշտպանել ու միշտ անոր ծառայել և անոր անկեղծ բարեկամներուն կողմը դանդաղ: Մեր մասին վերադրուած էրեւակայական ապստամբութեան դէմ խստիւ կը բողոքենք: Մենք բնա՛ւ և երբէք չապստամբեցանք, մենք միայն աղէտեալ և հաւատարիմ հպատակներ ենք: Կարգ մը բռնապետ և կրօնամոլ մարդոց հախանձներուն և բրած դժբաղդումներուն զոհուեցանք: Երկինքն ու երկիրը սոսկալլնող այս խռովութիւններէն խիստ մեծ վնասներու ենթարկուած ենք: Մենք օսմանեան կառավարութեան հաւատարիմ հպատակներ ըլլալնիս՝ ցաւալի դէպքին սկիզբը և վերջը կառավարութեան մօտ մեր կատարած դիմումներով հաստատած ենք:»

«Մենք հիմա եւս սահմանադրութեան ու Սահմ. կառավարութեան հաւատարիմ ըլլալնիս կրկնելէ ետքը, մեր սուրբ հայրենիքին ճշմարիտ օգուտը մեղմէ ինչ որ կը պահանջէ անկիպ լնելու պատրաստ ըլլալնիս կը յայտնենք, և մեր ենթարկուած վնասներուն հետեւանքով բնաւ և երբէք վրէժի զգացում չի սնուցանելնիս կը յայտարարենք: Մեր բոլոր խելամ հայրենակիցներէն կը խնդրենք որ հասկնան թէ տարբեր տարրերէ կազմուած Օսմանեան մեծազօր տէրութեան յառաջդիմութիւնը միայն միութեամբ և համաձայնութեամբ կարելի է: Սահմանադրութեան հրատարակուած ատենը երեւան եկած

Յղբայրութիւնն ու սէրը նորէն թող երեւան գան, ո՛չ մէկ մարդու անիրաւութիւն ըլլալու չէ, ամբողջին համար ալ հաւասար արդարութիւն և անաչառութիւն դործադրուելու է, հայրենիքին սրտին մէջ բացուած այս վէրքին դարմանումը՝ ներկայի և ապագայի դոհացուցիչ ընթացքով ապահովուելու է: Մէկ խօսքով միութիւնն ու եղբայրութիւնը հաւասարութիւնն ու արդարութիւնը իրականանալու են: Մենք անկեղծ օսմանեցիներ ըլլալով երկրին և մեծազօր հայրենիքին երջանկութիւնն ու խաղաղութիւնը սրտանց կը փափաքինք, և այս բարի նպատակին իրադրո՞մանը համար աշխատող մեր վհատիառ Պայսեր, մեր երիտասարդ թուրք եղբայրներուն, «Իթթիհատ Թէրազդը» կուսակցութեան, մեծազօր շարժուն բանակին և սահմ. կառավարութեան հաւատարիմ եղող բոլոր անկեղծ օսմանեցիները սրտանց կը սիրենք և անոնց հետ համաձայն և մասնակից ըլլալնիս կը յայտարարենք:»

16 Յունիս 1909:

Ասանայի Պատերազմական Ասեանի Նախագահ
Իսմայիլ Ֆազլի փաշայի

«Ատանայի ցաւալի դէպքերուն պատճառներուն մասին մեր գիացածները հետեւեալներն են:»

«1. Սահմանադրութիւնն ու ազատութիւնը հրատարակուելէն անմիջապէս ետքը կարգ մը բռնապետ և կրօնամոլ մարդիկներ այս փոփոխութենէն զոհ չըլլալով «սահմանադրութիւնը իսլամութեան հակառակ է, մեր չէրիաթը իսլամ և քրիստոնեաներու մէջ եղբայրութիւն չըլլար» կը հրամայէ բռնելով խռովութեան սերմեր յա-

նեցին և նոր րէժիմը վարկարկելու աշխատեցան, այս պարագան դատական ճիւղէն ալ կրնայ հասկցուիլ:»

«2. Բամազան և գուրպան պայրամներուն միջոցին քրիստոնեաները ջարդելու տարածայնութիւններ հանեցին, և այս վտանդին առաջը առնելու համար մեծ նախադիւրսութիւններ ձեռք առնուած ըլլալը ամենուրեւ ծանօթ է:»

«3. Յաւալի դէպքերէն մի քանի ամիս առաջ Չայլը և Օճաղլի թուրքերը՝ քրիստոնեաները ջարդելու պատրաստուելին «Խիթիհատ Թէրազզը» կուսակցութիւնը իմացած և քննութեան համար իր անդամներէն ոմանք հոն դրկած էր: Յիշեալ լուրին ստուգութիւնը քննած ատենին անհիմն չըլլալը հասկցուած էր:»

«4. Այս բոլոր դէպքերուն վրայ կարգ մը կեղծաւոր և հօյ անիքի դաւաճան վատեր, սուտ տարածայնութիւններով իսլամ ժողովուրդին միտքը կը խառնէին և ասոնք մեծ ջարդ մը կատարել տալու համար իրենց ձեռքէն եկած ջանքերը բնաւ չի խնայեցին: Օրինակի համար, «քրիստոնեաները դէպի զինուորական մթերանոցը ստորեկրկայ ճամբայ կը բանան, քրիստոնեաները դէնք առնելով դէշ նպատակ ունին, ասոնք այս կողմերը իշխանութիւն մը կազմել կ'ուզեն, ևւայլն» ըսելով իսլամ ժողովուրդին ատելութիւնն ու նախանձը գրգռեցին և թշնամութիւնը հրաւիրեցին մեր վրայ:»

«5. Այս միջոցին գաղտնի պատրաստուած ծրագիրներէն լուր չունինք, բայց յայտնապէս ճշմարիտ է թէ՛ վերջին ատեններս իսլամներուն՝ քրիստոնեաներու հանդէպ ունեցած վարմունքին մէջ մասնաւոր փոփոխութիւն մը կը նշմարուէր: Կուսակալ ձեզատտ պէյ Համիտի երթալով, անկէ վերադարձին խնդիր մը հանելու

նպատակով՝ հոն հինէն ի վեր զարնուած եկեղեցւոյ զանգակը արգիլած էր: Նոյնպէս իսլամ երիտասարդները խնդիր մը յարուցանելու համար պատճառ կը փնտռէին: Վերջապէս Շապանիէ և ուրիշ անունով թոսպաղը թաղին մէջ տեղի ունեցած պարզ դէպք մը իսլամներուն նպատակին իրագործման առիթ մը եղաւ: Մէկ քրիստոնեայ և մի քանի իսլամ երիտասարդներու միջև պատահած կռիւի միջոցին երկու իսլամ վիրաւորուած էր, որոնցմէ մէկը մեռաւ: Կարգ մը խռովարար մարդիք ասիկայ լաւ առիթ մը սեպելով բոլոր իսլամ ժողովուրդը քրիստոնեաներուն դէմ գրգռեցին:»

«6. Այս դէպքին վրայ իսլամները գիշերները ժողով կը գումարէին և փողոցներուն մէջ բազմութեամբ պտտելով քրիստոնեայ ժողովուրդը կը նեղէին: 30 Մարտ 325ի Բշ. օրը գիշերը ժամը 3ի միջոցին Մըսթըր Չըմպըրս, պատուելի Համբարձում Աշճեան և Տոքթ. Հ. Սալիպեան կուսակալ ձեզատտ պէյին քովը երթալով այս դէպքերուն վրայ ուշադրութիւնը հրաւիրած էին և պէտք եղած միջոցներուն ձեռք առնուիլը խնդրած ատենին, կուսակալ ձեզատտ պէյ պատասխանած էր, «Դուք մի՛ վախնաք, բան մը չըլլար» և այս մասին ու է ձեռնարկութիւն բնաւ չէ եղած:»

«7. 31 Մարտ 1325ի Գշ. օրը իրիկունը իսլամներէն մեծ բազմութիւն մը կառավարական պաշտօնատան մօտերը հաւաքուած և քրիստոնեաները ջարդելու համար խորհրդակցած ատենին, կուսակալ ձեզատտ պէյ, Ֆէրիք Մուսթաֆա Բէմզի փաշա, Պաղտատի զատէ Ապաիւլ Գատիր էֆ., Կէրկէրի զատէ Ալի էֆ., Տէպալազ զատէ Մուհամմէտ էֆ., Փօլիս միւտրի Գատիր պէյ, Զօմիսէր Զօր. Ալի և ուրիշներ անոնց մէջ գտնուած են

և յիշեալ բաղմութեան մէջէն ոմանք «կեալութիւնները ջարդելու է, անոնք այգիներու մէջ երկու խաւով սպաննած և կարգ մը նախատինքներ ըրած են» ըսելով զրպարտած և սուտերով ժողովուրդը դրդուած ատեննին՝ փոքիս միւստի Գոտորի պէյ յիշեալ ստախոսները ձերբակալած և հարցաքննելու թէ և ձեռնարկած է, սակայն կուսակալ ձէվատ պէյը գիտնալով մէկտեղ որ ասոնք բացարձակ զրպարտութիւն և սուտեր են, չէ հերքած և զրպարտութիւններն ու սուտերը մէջտեղ նետելու յանդերձողները չէ յանդիմանած, որով հին դտնուող բաղմութիւնը ձէվատ պէյի այս ընթացքէն քաջալերուելով դործի սկսած և սա'աթխանէի մօտերը մեծամեծ ցոյցեր կատարած է: Մինչդեռ կուսակալ ձէվատ պէյը ասոնց մասին ո'չ մէկ միջոց ձեռք չէ առած:»

«8. Ա. — 1 Ապրիլ 325ի Դշ. օրը առտուն շուկան և փողոցները տեսնուող ձերմակ փաթթոցով և ձեռքերնին բիրերով զինուած բաղմութեան պատճառով քրիստոնեայ ժողովուրդը խանութները դոցելու երկմամբ է, և կուսակալ ձէվատ պէյ փոխանակ յիշեալ բաղմութիւնը ցրուելու, կրօնական պետերս հրաւիրեց և քրիստոնեաներուն խանութները բանալ տալնիս առաջարկեց: Յիշեալ լին այս առաջարկը ինչ նպատակով ընելը յայտնի է արդէն: Բ. — Այս միջոցին շուկան տեսնուող սոսկալի բաղմութեան ցրուել տալը կուսակալ ձէվատ պէյի առաջարկուեցաւ և ինքն ալ այս առաջարկին դործադրութիւնը յարմար և ստիպողական ըլլալը թէ և հաստատեց, սակայն բան մը չբրաւ: Գ. — Նոյնպէս միեւնոյն օրը առտուն շուկայի պաշտպանութեան համար ոստիկան զինուորներու հաղարապետ Րիֆաթ պէյի կողմէ դրուած ոստիկան զինուորները՝ նախորդ Աւայ պէյին գալով

Ամուսինը նահաւակուած Հանքեցի ալի մը
իր անդամուտու ձագուկներով

Քեապի շարդին միջոցին ուր օր շարունակ ամալի Բարայի մը մէջ
անօրի ծառու սպասած հինգ հայ կիներ, որոնցմէ մին իրենց
բախտոյնը տեսնելու յայտնի չ'ընելու համար տնակուած է խեղդել
իր մէկ տարեկան մանչ զաւակը

ցրուած է, այս ձեւնարկին ի՞նչ նպատակով ըլլալը որոշ է արդէն: Գ.— Միեւնոյն օրը կուսակալին հրամանին համեմատ շուկային մէջ քրիստոնեաներուն խանութները բանալ տալու աշխատող Ապտիւլ Գատիր էֆ. կէրկէրլէ զատէ Ալի էֆ. և Ուրֆալեան էֆ. մէկտեղ գտնուած ատենին, յիշեալ Դաւիթ էֆէնտին հաղիւ թէ իր ընկերներէ բաժնուած էր, մէկէն ի մէկ զարնուելով մննիլը արդեօք ինչի՞ պիտի կրնաք վերագրել: Ե.— Նոյնպէս միեւնոյն ատեն առաջին խանութին փեղկերը խորտակելով թալանուած ատեն կուսակալ ձեւատ պէյի և Մուսթաֆա Բէմզի փաշայի անտարբերութեամբ դիտելին խուժանը աւելի քաջալերած է: Զ.— Միեւնոյն միջոցին քաղաքապետութեան պաշտօնատան մէջ քաղաքապետութեան սնդամ Յարութիւն էֆ. Շատրիկեանը և փողոցներու մարտնչական պաշտօնայ հայազգի Մարսուպ էֆ. ին կուսակալին աչքին առջև սպաննած ատենին յիշեալ կուսակալը բնա՛ւ չէ արգիլած: Է.— Նոյնպէս միեւնոյն օրը Գաղաղ զատէի փեսայ իմթիպ էֆ. և Միւշթէպա էֆ., և Տէպպող զատէ Ալի էֆ. և կարգ մը վայրենի պաշտօնագրողներ գէպի կառավարութեան պաշտօնատունը վազելով. «Խալամական կրօնք չի մնաք, կեալուրները կին և աղջիկներնիս սպաննեցին մեղի զէնք տուէք» ըսելով կուսակալ ձեւատ պէյէ և Մուսթաֆա Բէմզի փաշային մարթնի զէնքեր պահանջած և անոնք ալ շատ դիւրութեամբ անոնց պահանջն ու փափաքը գոհացուցած են և միեւնոյն դիւրութիւնը շրջականերն ալ տրուած ըլլալը ճշմարտութիւն է:»

«Թ. Մզկիթներու միւսարէներէն, Ժամադոյցի աշտաբակէն և Կէրկէրլի զատէի տնօրէնութեան տակ գտնուող արհեստից վարժարանի տանիքին կղմիտիրներուն մէ-

ջէն և խալամներու բարձր տուններէն միշտ մարթնի և մալզէրի գնդակ թափուելը, և բնակարաններու հրկիզուած ատեն հրդեհը մարելու համար աշխատող խեղճ քրիստոնեաներուն յիշեալ գնդակներով զարնուելը անխաղճութեան նշաններ ըլլալով մէկտեղ, ցաւալի դէպքին պատասխանատուներուն մասին հաստատուն փաստեր ցոյց կուտան:»

«10. Ատանայի շրջակաները քաջուած խռովայոյզ հեռագիրներուն, որոնց կողմերէն տրուելը եթէ հաստատուի, Ատանայի դէպքին պատասխանատուներուն մասին բաւականաչափ տեղեկութիւն ձեռք բերուելը անկասկած է: Այս առիթով Իրիսալ քաղաքին դէպքէն առաջ և դէպքին միջոցին հետեւած ընթացքին վրայ սուղադրութիւննիդ կը հրաւիրենք:»

«11. Զարդին և աւերումին կատարուած ատենը կառավարութեան մեր ըրած դիմումներուն միջոցին քաղաքին իսլամ երեւելիներէն Պաղտատի զատէ Ապտիւլ Գատիրի տղան Ապտ-իւլ-Բահման, փեսան Պէքիր, կէրկէրլի զատէ Ալի, Պօշնագ զատէ Սալի, Ապտալ քեհասը Քէրիմ, իսլամ կրօնապետներէն միւֆթի զատէ Միւշթէպա, Պաթումու զատէ Օսման, Տապպաղ զատէ Հաճի Ալի էֆ. ներ և ուրիշներ հոն խորհրդակցելին մեր աչքերովը տեսանք:»

«12. Երկրորդ դէպքին տեղի ունեցած Ապրիլ 12ի օրը՝ Սալճըլարէն Գըպըրըզընըն օղլու Սիւլէյման և իթուլութմազըն Ալի «կեալուրները զնուոր սպաննեցին, Սալճըլարի թաղին մէջ բնաւ իսլամ չի թողուցին» ըսելով կարգ մը սուտ զրպարտութիւններով դէպի կառավարութեան պաշտօնատունը վազելին և Մուստաֆա Բէմզի փաշա այս սուտ լուրը առածին պէս առանց

ստուգելու և հաստատելու անմիջապէս զինուորական փողով զինուորներուն յարձակումի հրաման տուած է :»

«13. Մինչև Ապրիլ 3 շարունակող ջարդ, թալան և հրդեհով չի գոհանալով՝ յիշեալ անձերը երկրորդ ջարդ մը եւս սարքեցին և իրենց յանցանքը գոցելու աշխատեցան, այս նպատակը և յանցանքը ծածկելու համար մտածեցին առաջինէն աւելի մեծ ջարդ մը և սոսկալի աւեր մը գործել : Այսինքն աղատասիրութեամբն՝ ու հայրենիքին ըրած ծառայութեամբը մեծ համբաւի տիրացած և այս խնդիրներէն անտեղեակ եղող Բումէլիի զինուորները՝ իրենց վրանները պատրաստած ատենին անոնց վրայ կարգ մը իսլամներու կողմէ դիտմամբ դէնք նետուեցաւ և «Ահա՛ կեալուրները զիրուորներուն վրայ դէնք կը նետեն և գեռ հանգիստ չեն կենար» ըսելով Մուսթաֆա Բէմզի փաշայէն յարձակումի հրամանը առին և աւելի ահաւոր աղէտի մը պատճառ եղան : Միամիտ զինուորները «Ապստամբութիւնը կը զսպենք» ի նպատակով անթիւ քրիստոնեաներ ջարդեցին և մեր թանկագին եկեղեցիներն ու դպրոցները, բնակարաններն ու խանութները՝ քարիւղ գործածելով այրեցին : միւս կողմէ հայրենիքին կործանման պատճառ եղող վատերը այս դաւադրութեան յաջողութեան առթիւ ուրախութեան և ցնծութեան մէջ էին : Այլեւս ո՞ր պատերազմական ատենան զիրենք կը յանդիմանէ, զինուորին պատիւը պաշտպանելու համար միթէ կարելի՞ էր այս ստորնութիւնը կատարողները դատապարտել : Անտարակոյս արդարասէր և հայրենիքին մտերիմ եղող դատարան մը ասիկայ կ'ընէ և պիտի ընէ :»

«14. Եթէ Պատերազմական Ատենանը՝ քրիստոնեաները ջարդող և անոնց ինչքերը թալանող և տուններին

այրող իսլամները քիչ մը նեղել հաճի, անկասկած անոնք շատ դիւրու պիտի խօստովանին այս հրամանն ու արտօնութիւնը ուրկէ և որոնցմէ առած ըլլալին, և այդպէս ճշմարտութիւնը պիտի պարզուի և արդարութիւնը պիտի գործադրուի : Որովհետեւ այս քաղաքն ու շրջակաները բնակող իսլամ և քրիստոնեայ ժողովուրդները երկար տարիներէ ի վեր խաղաղութեամբ և ապահովութեամբ միատեղ ապրած և մանաւանդ 14 տարի առաջ ծայրէ ի ծայր երկիրը ողբ ու կոծերով լեցնող հայկական ջարդին և աղէտի միջոցին այս կողմերը մատամբ և Ատանայի քաղաքը ամբողջապէս զերծ մնացած են : Հետեւաբար մեր խնդրանքը սա է թէ փոխանակ կարգ մը պարզ ոճրագործներ և ըմբոսաներ պատժելու, զանոնք դրդողները, և այս աղէտին պատճառ եղողները թող պատժուին, և հայրենիքի կործանման աշխատող վատերուն թեւադրութիւններէն խարուող տաանեակ հաղաբաւոր սղէտ և միամիտ մեր իսլամ հայրենակիցները մահուան դատապարտութիւններէ ազատին, միայն ճշմարիտ ոճրագործները, դրդողները, հրամայողները, և պաշտօնեաներն ու երեսելիները և կրօնական պետերը արդարութեամբ դատուելու են : Խեղճ ժողովուրդը թող ազատի, արդարութիւնը թող գործադրուի և հայրենիքին օրհնեալ հողը անմեղներու արիւնով թո՛ղ չ'արատաւորուի :»

«ՎԵՐՋՍԻԱՆ. — Մեր վերոյիշեալ յայտնութիւններուն և ասկէ առաջ Պատերազմական Ատենանին տրուած տեղեկագրին նպատակը վրէժի հետեւանք չէ, այլ միայն այս հողին ու հայրենիքին հանդէպ ցաւելնիս, և անոնց վտանդէ զերծ մնալը փախաբեկնիս է : Հետեւաբար մեր յայտնութիւններուն և տուած տեղեկութիւններուն

մասին մանրամասն քննութիւն կատարուիլը և այսպէսով ճշմարտութեան երեւան հանուիլը օսմանցիութեան և սահմանադրութեան անունով պաղատանօք կը խնդրենք :»

21 Յուլիս 1909

Երեսփոխանական Ժողովի Նախագահութեան
և Հայոց Պատրիարքութեան

«Ատանայի ցաւալի դէպքերուն առթիւ մեր ենթարկուած ահաւոր կորուստին և թշուառութեան միջոցին Երեսփ. Ժողովոյ կողմէ կզամ ցաւակցութիւնն ու օգնութիւնը մեզ դոհունակութիւն պատճառած է : Հետեւաբար ձմրան եղանակին մօտենալուն պատճառաւ, թշուառութեան և աղէտին ծաւալումէն առաջ, աւելակ դարձած եկեղեցիներուն, դպրոցներուն, բնակարաններուն և խանութներուն վերաշինութեանը ձեռնարկուիլը կը խնդրենք, և այս դժբաղտութեան երեսէն անօթի և մերկ մնացած ժողովորդին սնուցման և պատրաստման համար երկու ամիսէ ի վեր շարունակուող դրամական նպաստին ժամանակ մը եւս շարունակուիլը անհրաժեշտ կը նկատենք : Հակառակ պարագային շատ մը մարդոց անօթութենէ մեռնելու հաւանականութիւնը յայտնելով՝ ձեր գթութեանը և հոգածութեանը կ'ապատանինք :»

23 Յուլիս 1909

Նորին Կայսերական Վեհափառութեան,
Մեծ Եպարքոսութեան,

Երեսփ. Ժողովի Նախագահութեան, Հայոց Պատրիարքութեան, Յունաց Պատրիարքութեան, Հայ Հռովմեականաց Պատրիարքութեան, Հայ Բողոքականաց Ազգապետութեան, Ասորիներու Պատրիարքութեան, Ասորի Կաթոլիկ Պատր. փոխանորդութեան, Քաղղէացոց պատրիարքութեան :

«Մեր հարստահարեալ և աղէտեալ ժողովուրդները՝ իրենց կեանքի և հանգիստի բոլոր միջոցներէն զրկուած են, ամէն ինչերնին թաղանուած է, մեր եկեղեցիները, դպրոցները, բնակարանները և խանութները հրկիզուած, և մեր ժողովուրդներէն շատերը ջարդուած են : Ուտելու համար հաց, բնակելու համար տուն, աղօթելու համար եկեղեցի, կրթելու համար դպրոց, աշխատելու համար դրամադուխ, ապահովութեան համար սրբարութիւն կը խնդրենք : Ձմեռուան եղանակը որչափ մօտենայ, այնչափ պէտքերը կը շատնան : Կը ցաւինք որ՝ մեր ժողովուրդներուն հարստութիւնները աւարաւուենք տուններուն, խանութներուն և գրպաններուն մէջ դանտելով մէկտեղ, օսմանն անմաղօր աղզը այս պէտքերուն հոգը երկար տալեն կրելու կ'ստիպուի, և պիտի ստիպուի : Այս մասին պէտք կզամ անմիջական շնորհներուն առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ գործադրութիւնը կը խնդրենք :»

3 Օգոստոս 1909

4. Պոլիս զսնուող բոլոր Քրիստոնեայ ազգերու
Պատրիարքարաններուն, Պատր. Փոխսնորդներուն
եւ Հայ. Բողոքականաց ազգապետութեան:

«Ատանայի Պատերազմական Ատեանը՝ արդարութեան
և գործունէութեան մասին կատարած լինթայք մը կ'ու-
նենայ, ճշմարտութիւնը և արդարութիւնը գործադրելէ
կը վախնայ, ահուելի եղեւոր գոցելու և եթէ կարելի ըլ-
լայ թեթեւցնելու և կամ փոխելու կողմը կը բռնէ:
Արեւի պէս յայտնի եղող ճշմարտութիւններուն աչք կը
գոցէ, և կամ զանոնք կը փոխէ: Նախորդ կուսակալ
Ճէվատ պէյի մասին «անկարող է» և ֆէրիք Մուսթաֆա
Բէմզի փաշայի մասին «ցնդած է» լսելով յիշեալները
արդարացնելու, կ'աշխատի: Մինչդեռ կուսակալը ան-
կարող չըլլալը՝ պարտականութիւնը ի բարին չի գործադ-
րելով և կամ պէտք եղածը գործադրել չուզելովը աղէ-
տին պատճառ ըլլալը՝ մենք կը հաստատենք: Ֆէրիք
Մուսթաֆա Բէմզի փաշա ցնդած չէ, միայն թէ՝ այս
տեսակ դէպքերու մասնագէտն է, ասոր վկան և հա-
տատուն փաստն է Մարաշի ջարդին կազմակերպու-
թիւնն ու գործադրութիւնը ինք անձամբ կատարելը:
Արդեօք քաղաքականութիւնը մէկուն անկարող և միւսին
ցնդած ըսել կը պահանջէ: Կը վախնանք թէ այս տե-
սակ մտածումներու հետեւանքով Պատերազմական Ատ-
եանը յիշեալներուն մասին անպարտութեան և կամ ան-
կարեւոր աստիճան թեթեւ մէկ յանդիմանութիւնով մը
կը բաւականանայ: Մեր լսածին համեմատ՝ անոնց մա-
սին մտածուած յանդիմանութիւնն է ասիէ ետքը
պետական պաշտօններու մէջ չի գործածել, մինչդեռ

յիշեալները ո՛չ միայն Ատանայի դէպքին կազմակերպիչ-
ներն են, ալ և չրջականներն եւս իրենց կողմէ տրուած
հեռադիրներով այս խռովութիւնը տարածելու պատճառ
եղան: Միայն Մէրսինի Միւթէսարըֆը և Սիւլիֆքէի զին-
տեղակալը այս հրամանին չի հնազանդեցան: Նոյն խակ Սի-
լիֆքէի միւթէսարըֆը ջարդի համար Ատանայի կուսակա-
լէն առած երեք հեռադիրները յիշեալ զին. տեղակալին
ցոյց տուած ատենը, տեղակալը պատասխանած է— «Այս
հրամանը վատ Համիտէն է, ինձ պատերազմական նախա-
րարութենէն հեռագիր մը ցոյց տուր, այն ատեն պէտք
եղածը կ'ընեմ»: Յիշեալ տեղակալը Սիւլիֆքէի քրիստոնեա-
ները՝ շատ անկեղծ հայրենասիրութեամբ մը պահած,
պահպանած է և ո՛ր և է դէպքի տեղի չէ տուած: Մեր այս
յայտնութիւններէն կը հետեւցուի թէ՝ կուսակալ Ճէվատ
պէյ՝ ֆէրիք Մուսթաֆա Բէմզի փաշայի հետ համաձայնու-
թեամբ խռովութեան պատճառ եղած են: Մահուանդ ան-
կարող անուանուող կուսակալը և ցնդած է ըստող Մուս-
թաֆա Բէմզին «զա՛րկէք» հրամայելով գործի սկսած և
«կեցէ՛ք» հրամայելով վերջացուցած են, ասիկայ ոչ անկա-
րողութեան և ո՛չ ալ ցնդածութեան նշան է, բոլորովին
կանխամտածութեամբ գործադրուած ահուելի ոճիր Բ' ըլ-
լալը ամենուն յայտնի է »

«Պատերազմական Ատեանը՝ կարգ մը անգուլթ ճի-
ւաղներու մասին հոգածութիւն ցոյց կուտայ և մեղմու-
թեամբ կը վարուի, մինչդեռ հարստահարեալներու, խեղ-
ճերու, այրի կիներու և որբերու հանդէպ բարկութեամբ
և խստութեամբ կը վարուի: Ասանկ քաղաքական խն-
դիրներու միջոցին կառավարութիւնը փոխանակ միայն
աղէտեալներուն օգնելու և վշտերու ցաւակից ըլլալու,
հակառակը կը տեսնուի, մինչդեռ այս ընթացքը ան-

գութներուն քաջալերութիւնն և աղէտեալներուն տրխ-
րութիւնն կը սլառաճառէ : Պատերազմական Ատենան կողմէ
կարգուած քննիչ յանձնաժողովը՝ կատարած հարցաքնն-
նութեանցը միջոցին, հայ վկաներու հանդէպ անվայել
լեզու կը դործածէ, կ'սպառնայ և կը նախատէ, ըսելով
որ՝ «յանցանքը Ձեր քովը չէ, կառավարութեան քովն
է որ Ձեզի այսչափ երես տուաւ, դուք կ'ուզէք որ
խլամ հօճաները՝ ձեզի համար կախնէք, այն ասնը
ձեր քեյֆը տեղը կուգայ :» Եթէ հոս այսպէս ըլլայ, այլ-
եւս չըջակաները գտնուող քննիչ յանձնաժողովներու
քննացքը դուք կրնաք դատել : Պատերազմական Ատ-
ենան տեղացի իսլամներուն հետ քեֆիքսիզուրեամբ կը
տեսնուի, մինչդեռ զմեզ տեսնել բնա՛ւ չի փափաքիր :
Իր առաջին անգամ տուած մահուան վճիռը, կարգ մը
քանապետներէ կազմուած քննիչ յանձնաժողովի կատա-
րած քննութեան վրայ և կարգ մը հին լրտեսներէ և
սպառնալիքներու տակ գտնուող քրիստոնեաներէ առ-
նուած սուտ վկայութիւններու վրայ հիմնած է : Ասոր
համար է որ ճշմարտութիւնը երեսան չի հաներ, հե-
տեւաբար անմեղ տեղը քրիստոնեաներ՝ սուտ վկանե-
րու վկայութեամբ՝ մահուան և թիապարտութեան կը
դատաւարտուին, և ոմանք առանց պատճառի Պա-
յասի զննաններուն մէջ բերդարդուելով պիտի ոչնչա-
նան, և ոմանք ալ Աստանայի բանտին մէջ մնալու պիտի
դատաւարտուին, ասոր համար մեր ժողովուրդները
չատ կը տառապին : Հայերուն անմեղութիւնը այսօր
արեւի պէս կը փայլի, և այս սարազան կեդրոնական
կառավարութեան կողմէ հաստատուած ըլլալով մէկտեղ
հայ երեւելիներէն ոմանք պատասխանատուութեան ամ-
բաստանութիւնով դեռ բանտին մէջ կը մնան, և դատա-

վարութեան համար կ'սպասուին : Քիպարըն օղլու
Մուհամմէտ ու Իսմայիլ և փեսան Ադմի, Ապտիւլ Քէ-
քիմ և քայրը Սինէմէ հանրմ կոչուած ոճրագործները
Ապտ-օղլուի և Միսիաի գաւառակներուն, Խալըլը գիւ-
ղին, և Ատանայի չիքիլիքները գտնուող բոլոր այրերը
առանց բացառութեան, ջարդած և ջարդել տուած են :
Հետեւաբար փոխանակ ասոնք մահուան դատաւարտե-
լու, կը լսենք թէ ասոնց ամէնքն ալ առժամանակեայ
թիապարտութեամբ միայն պիտի պատժուին : Եթէ
այս պարագան հաստատուի, Ատանայի և չըջակաները
գտնուող քրիստոնեաներուն այլեւս բնակութիւնը ան-
կարելի ըլլալով՝ գաղթելին անհրաժեշտ է : 4¹⁾ — 50
քրիստոնեաները մէկտեղ սպաննող իսլամներ չատ թեթե-
վճիռներով կը դատաւարտուին, նոյնպէս ոճիրնին բազ-
մաթիւ վկաներով հաստատուող ոճրագործներ ալ ատ
կ'արձակուին, նոյնպէս չըջակաները գտնուող բոլոր
քրիստոնեաները ջարդած ոճրագործները մաս առ մաս
կ'արձակուին : Թալանուած ինչքերը ամբողջապէս իս-
լամներուն քով գտնուելը որոշապէս յայտնի ըլլալով
մէկտեղ՝ կառավարութեան պաշտօնատան բակին մէջ
մէկ երկու շուլի և լաթի կտորներ և այրած պղինձի
կտորներ արուելով՝ աչքերնիս գոցել կ'ուզեն : Աղէտէն
առաջ մէկ փարայի համար հօգի տուող կարգ մը իսլամ-
ներ՝ հիմա մեծ վաճառատուներ բացած, կատարեալ
հանգստութեամբ կ'ապրին, մինչդեռ առաջ հարուստ և
գլխաւոր եղող քրիստոնեաները այսօր չոր հօգի վրայ
նստած, նպաստով կ'ապրին : Պատերազմական Ատենան
փոխանակ բուն պատասխանատուները և դրդողները մէջ-
տեղ հանկուտ համար պէտք եղած միջոցներու դիմելու,
դէպքի միջոցին իր կեանքը ազատելու նպատակով, ծա-

կերու մէջ պահուած քրիստոնեաներէն վկաներ կ'ուզէ = Պօլնագ Սալի, Կէրկէրլի Ալի, Փամուզճու Միսթիլի = Գասապ տէլի Մէհմէտի տղան Հիւսէին, Տապպաղ զատէ հաճի Ալի, Իամաիլ Սէֆա, Տըպլան զատէ Մուհամմէտ և Երեւելիներն ու կրօնական պետերը չեն բանտարկուիր, և ասոնց մասին ո'ր և է քննութիւն անգամ տեղի չունենար: Թէ հոս և թէ շրջակաները բանտարկուած կարգ մը անմեղ քրիստոնեաներու ազատ արձակման մասին պէտք եղած ջանքերը չի խնայելնիդ խնդրելով, ձեռք բերուելիք հրամաններուն անհամբերութեամբ կ'սպասենք: Պատ. Ատեանը կը վախնայ թէ բուն ճշմարտութիւնը երեւան կ'ելլէ, և ասոր համար մանրադնին քննութիւն կատարելէ կը քաշուի, մինչդեռ հայրենիքին բուն շահը երբէք այսպէս չի պահանջեր: Օսմանեան պատիւը այս տեսակ ընթացքներու բոլորովին հակառակ է: Հայրենիքին փրկութեանը անուշուր կը պահանջենք որ՝ արդարութիւնը կատարելապէս գործադրուի:»

5 Օգոստոս 1909

Մեծ Եպարքոսութեան, Հայոց Պատրիարքութեան եւ
Հայ-Հռովմեականաց Պատրիարքութեան

«Ատանայի ցաւալի դէպքերուն մէջ քրիստոնեաներու անմեղութիւնը վերջնականապէս հաստատուած և այս մասին եղած պաշտօնական յայտարարութիւնը՝ պաշտօնակիրներին մէջ սլ հրատարակուած ըլլալով՝ մէկտեղ, դեռ իրրե պատուստանատու՝ քրիստոնեաներուն բանտերու մէջ մնալը զմեզ ամենքս կը տխրեցնէ:»

Յիշեալ յայտարարութեան բովանդակութիւնը դեռ չի գործադրուեցաւ քրիստոնեաներու մասին, ասոր համար բոլոր քրիստոնեաները կը ցաւին: Ուստի հայ բանտարկեալներուն անպարտ արձակուելու մասին՝ պէտք եղած հրամանները որ առաջ տրուիլը Սահմանադրութեան անուշուր կը խնդրենք և կը պաղատինք:»

20 Օգոստոս 1909

Նորին Կայսերական Վեհափառութեան,
Մեծ Եպարքոսութեան, Ծերակոյսի Նախագահութեան,
Ներքին Գործոց Նախարարութեան,
Հայոց Պատրիարքութեան եւ Հայ Հռովմեականաց
Պատրիարքութեան

«Ատանայի ցաւալի դէպքերուն մասին Պատ. Ատեանի և քննիչ յանձնաժողովին կողմէ տրուած տեղեկագիրներուն իրարու հակառակ ըլլալը և քաղաքակրթութեան աշխարհին միտքը պղտորող ու զբաղեցնող այս ահաւոր խնդրին պատասխանատուներուն ծածկուած մնալը, և այս մասին կառավարութեան կողմէ հրատարակուած պաշտօնական յայտարարութեան չի գործադրուիլը Ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք: Մեր սահմանադրական կառավարութեան ներկային ու ապագային հետ առնչութիւն ունեցող խիստ վարեւոր խնդրի մը՝ շտանկ Պատ. Ատեանի մը քմահաճոյքին յանձնուիլը և անմեղ քրիստոնեաներու երկար ատեն բերդարգելութեան դատապարտուիլը և նոյն խակ մեր լսածին համեմատ մինչև իսկ մահուան վճիռ տրուիլը, արդարութեան և իրաւունքի հակառակ են: Ուստի այսչափ

վնասներէ կտքը՝ տասնկ դատապարտութեան մը ենթարկուելնիս Օսմանցիութեան պատիւին և խղճի ու արդարութեան հակառակ կը գտնենք։ Ատանայի աղէտին պատասխանատուները վնասելու և դատերնին հրապարակաւ վարելու պայմանաւ է։ Պոլսոյ մէջ խառն դատարանի մը կազմուիլը և այս դէպքին բոլոր մանրամասնութիւնները քննուիլը արդարութեան և իրաւունքներեւան հանուիլը և տրուած անարդար վճիռներու դործադրութիւնը մինչև քննութեանց արդիւնքին յետաձգուիլը պաղատանք կը խնդրենք, և պէտք եղած հրամաններուն տրուիլը՝ անհամբերութեամբ կ'սպասենք։»

24 Օգոստոս 1909.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻ ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆԸ ՄԱՍԻՆ ԲՈՂՈՒՄԳԻՐ

Մեծ նպարհաւորեան, Պատերազմական Նախարարութեան, Դատական Նախարարութեան և Քրիստոսեան Պատրիարքարանցեւոն։

«Արդեւութեան և քաղաքակրթութեան աշխարհը խղճ ունեցողները յուզող Ատանայի եղեռնին կազմակերպիչներուն և դործադրողներուն մասին Պատ. Ատեանին հետեւած ընթացքը և տուած վճիռներն ու որոշումները ամենքնիս տխրեցուցած և յուսահատեցուցած է, այս մասին յիշեալ ատեանին բռնած քաղաքականութիւնը խիստ տարօրինակ և մեր յուսացածին բոլորովին հակառակը եղած է, թէ ինչպէս։—

«1. Հարստահարուած և վնասուած խեղճ ու թըշուառ քրիստոնեաներու մասին երբ զրպարտութիւն մը և կամ կեղծ վկայութիւն մը տեղի ունենայ մեծ կարեւորութիւն կը տրուի ու կը հետապնդուի, բայց անգութ և վայրագ իսլամ ոճրագործի մը մասին տեղի ունեցած արդար բողոք և դիմումները բնաւ կարեւորութեան չեն առնուիր, և ներողամտութեամբ կը վարուին։ Մինչդեռ մենք կը կարծէինք թէ ասանկ մեծ և վտանգաւոր դէպքէ մը կտքը Պատ. Ատեան կազմուելուն նպատակը՝ վնասուածներուն իրաւունքը պաշտպանել, աղէտեալները խնայել, արդարութիւնը կատարելապէս գործադրել էր հիմա կը տեսնենք որ հակառակը կը պատահի։»

«2. Աղէտին մասնակից եղող իսլամներուն մասին տեղի ունեցած արդար վկայութիւնները կը մերժուին, և երբ անոնց ի նպատակ սուտ վկայութիւն մը տրուի սիրով կ'ընդունուի։ Իսլամի մը այսինչ տեղը քրիստոնեաներ սպաննած ըլլալը երբ վկայուի՝ անմիջապէս յիշեալ իսլամին ի նպատակ կը դարձնեն և նոյն իսլամին այն միջոցին ուրիշ տեղ մը գտնուիլը երկու սուտ վկաներով կը հաստատեն, ու այսպէս ազատելու ճամբան կը բռնեն։ Օրինակի համար—Չէնէսիզ Գէորգը՝ իրեն վրայ եղած յարձակումներէն ազատելու և իր անձը պաշտպանելու համար «Իսլամ մը սպաննեց» ամբաստանութեամբ և Մխթար Եօնուսի սուտ վկայութեամբ կախաղան հանեցին, մինչդեռ Մխթար Եօնուսը մի քանի մարդ սպաննած ըլլալուն համար երբ դատ բացուեցաւ, մէկ քանի սուտ վկաներով՝ դէպքի միջոցին Ատանա գետնուած չ'ըլլալը հաստատեցին։ Զարմանալի չէ՞ արդեօք որ՝ Մխտար Եօնուսի վկայութեամբ Չէնէսիզ Գէորգը կախաղան ելաւ և երբ յիշեալին մասին բողոքուեցաւ,

դէպքին միջոցին քաղաքին մէջ չի գտնուիր կը պնդեն և կ'ընդունին . . . :»

«3. Քրիստոնեաները կասկածելի և սուտ վկաներով դատապարտուեցան, մինչդեռ իսլամները բաղմաթիւ վկաներով չի դատապարտուեցան, օրինակի համար— Դույուֆճու Աստուրի տունէն բաւական հեռուն իսլամի մը զիակը գտնուելուն համար յիշեալը 15 տարւան բանտարկութեան դատապարտուեցաւ, մինչդեռ իրենց ամուսնոյն և զաւակներուն ոճրագործները դատարանին առջև տեսնող և վկայող կիներուն՝ «դուք ի՞նչ կ'ուզէք, Ձեր ամուսին և զաւակներուն համար միթէ իսլամները պիտի կախենք, ձգեցէք գործերնուդ գացէք, յանցանքը Ձեր քովը չէ, կառավարութեան քովն է» լսելով Պատ. Ասեանէն վռնտած են : Ի՞նչ լաւ պատասխան և ի՞նչ արդար դատարան . . . :

«4. Աղէտին մասին քննութիւն կատարուած միջոցին հակասութիւն մը գտնուելու նպատակով քրիստոնեաները վերջին աստիճան խստութեամբ և մանրամասնութեամբ քննուեցան, և սակայն իսլամները աղատելու համար չստ հարեւանցի կերպով քննուեցան, օրինակի համար— կին մը իրեն և ամուսինին սենեակ մը տարուած և ամուսինին սպաննուած ըլլալը պնդած միջոցին, յիշեալին հարցուցած են — «Ձեզ տարած սենեակին քանի՞ պատուհան ունէր, արդեօք արաստաղ ունէր թէ ոչ, դուռը ո՞ր կողմն էր, սանդուխը քանի աստիճան ունէր եւայլն», ասանկ ատեն մը պատուհանը, սանդուխը համբելու արդեօք միջոց կը գտնուի, արեւելքն ու արեւմուտքը հասկնալու ժամանակն էր, դուք դատեցէք :»

«5. Ատանայի Թարսուս—Դափուսի թաղը գտնուող

Մէնզլի և Օւան օղլու պանդոկներուն մէջ մաս մը իսլամներու զիակներ գտնուած ըլլալուն համար, կարգ մը սուտ վկաներու վկայութեամբ դատապարտաք, խաօ, Յարութիւն, Յովհաննէս և Կարապետ կախողան հանուեցան : Մինչդեռ քաղաքին վաճառականութեան կեդրոնը գտնուող Նէսի խան և Աճէմ խան կոչուած պանդոկներուն մէջ սպաննուող բաղմաթիւ քրիստոնեաներուն յայտնի ոճրագործները չի ձերբակալուեցան :»

«6. Թարսուսի զինուորական միտերանոցին վրայ յարձակող և զէնքերը թալանող իսլամները միայն վեցական ամիս բանտարկութեան դատապարտուեցան և յիշեալ զէնքերէն սպաննուող քրիստոնեաներուն խնդիրը բնաւ նկատի չառնուեցաւ, մինչդեռ Հաճընի մէջ իրենց որսի զէնքերը իրենց կամքովը ժանտարմաներուն հետ փոխանակող քրիստոնեաները 10—15 տարի բերդարգելութեան դատապարտուեցան :»

«7. Իսլամ կրօնաւոր մը սպաննած ըլլալուն՝ կասկածելի վկայութեամբ մը՝ քրիստոնեայ մը 15 տարի բերդարգելութեան դատապարտուեցաւ, մինչդեռ Օսմանիէի և Սայկէչիտի մէջ 20 հատի չտի երեւելի և ուսեալ քողոքական պատուելիները՝ առանց խղճալու վայրենութեամբ սպաննողներու մասին դեռ ո և է Արդարութիւն չի գործադրուեցաւ :»

«8. Ապս-օղլուի և Միսիսի մէջ՝ Քիպարըն օղլու Մէհմէտի, Իսմաիլի և փեսանին Աղմիի կողմէ գործուած ոճիրները խիստ վայրագ և վայրենաւայել նոյն իսկ ամէն լսողի ականջները դողեցնող տեսակներէն եղած են, և ինչպիսիք ու չընկալ չիֆթ լիքներուն մէջ Ապտալ քէհեասը Քէրիմ և քոյրը Սինէմէ հանրմ իրենց արբանեակներով կատարած վայրենու-

Ասանայի նահապետներէն
Պ. ՎԱՀԱՆ ԳՍԵԱՍՅԱՆ
 որ այդ իմերուն մէջ սպաննուեցաւ

թիւնները՝ մարդկութեան արատ և նախատինք բերող տեսակէն եղած են, այսինքն այրերը մաս առ մաս խողխողած և սոսկալի չարչարանքներով սպաննած են, կիները կրակներու մէջ այրած, և զետար նետած են: Այս ճիւղաղներուն մասին ու է նախապնդում չէ կատարուած և թանրովէրտի ու Մեհմանտար զիւղերու մէջ սպաննուած 200է աւելի քրիստոնեաներու ոճրագործներուն մասին ու է օրինական տրամադրութիւն չէ գործադրուած:»

«9. Միայն Ատանայի քաղաքին մէջ քրիստոնեաներէն՝ 6 եկեղեցի, 12 դպրոց և հազարաւոր խանութներ ու բնակարաններ՝ այժմ ևս թաղապետութեան երկրաչափը եղող Հիւսէյին էֆ.ի առաջնորդութեամբ քարիւղ գործածուելով հրկիզուած են, և այս խնդիրը մինչև հիմա երբէք, ոչ փնտուռուած և ոչ ալ նախապնդուած է:»

«Տուններուն մէջ թալանուած ապրանքներ գտնուող իսլամները չեն բանտարկուիր, և խանութներուն մէջ թալանուած վաճառքներ ունեցող իսլամներուն բան մը չ'ըսուիր:»

«10. Հազարաւոր քրիստոնեաներու ջարդուիլը, հարիւրաւորաւոր ոսկինոց չէնքերուն հրկիզուիլը և միլիոնաւոր ոսկինոց ինչքերուն թալանուիլը արտօնող նախորդ կուսակալը ձէվատ պէյ միայն 6 տարի չափազանցութեամբ դատապարտուեցաւ, նոյնպէս յիշեալ դէպքը արգիլելու համար՝ բաւականաչափ ղինուորական ոյժ ունեցող Մուսթաֆա Րէմլի փաշա միայն 3 ամիս բանտարկութեան դատապարտուեցաւ:»

«11. Խուժայոյղ հրատարակութիւններով իսլամները քրիստոնեաներուն դէմ զրգուող «Իթիտալ» լրագրին խմբագրապետ Ինսան Ֆիքրի Ատանայէն վտարուելու, և

յիշեալին ընկերը Իսմայիլ Սէֆա «սոսկալի ապստամբութիւն մը» վերնադրով գրած յօդուածով մը Ատանայի Կրկորդը և աւելի ահաւոր աւերմանը պատճառ եղող յօդուածին համար միայն մէկ ամսուան բանտարկութեան դատապարտուեցան ։»

«12. Ատանայի ցուալի դէպքին կազմակերպութեան և գործադրութեան մասնակից եղող Պաղտատիլ զատէ Ապաիւլ Գատիրն ու արբանեակները՝ կամ անպարտ արձակուած են, և կամ բնաւ հարցաքննուած չեն ։ Առաջին դէպքի միջոցին Ապաիւլ Գատիրը՝ իր առունին պատուհանը նստելով չրջակաները դտնուած քրիստոնեաները ջարդող խուժանին ուղղեալ՝ «այրերը սպաննեցէք, կիները և խնջքերը արդէն մարն են» ըսելով հրամայելը բազմաթիւ վիճակներով հաստատուած լլլալով մէկտեղ, չենք գիտեր թէ ի՞նչպէս անպարտ արձակուած է և կամ չեն բնաւ հարցաքննուած չէ ։»

«13. Բնիշ յանձնաժողովին տեղեկագիրին մէջ մանրամասնութեամբ գրուածին համեմատ կարգ մը գրդուիչ և խռովայոյ չեռագիրներ տալով, ճէպէլը պէրէքէթի սանճագը տակնուվրայ բրած և անձի ահագին կորուստի պատճառ եղած՝ Էրզինի միւթէսարքիք Աստֆ պէյ անպարտ արձակուած է, և նոյնպէս Ատանայի ու չրջակաները բնաւ քրիստոնեայ չի ձգելու պոյմանաւ ընդհանուր ջարդ կատարող ոճրագործներէն շատերը մաս առ մաս կ'արձակուին ։»

«14. Վերոյիշեալ խնդիրները արդեօք պղտիկ և անկարեւոր տեսնուածի հետեւանքով է որ շատ թեթեւ քննութիւններով կը դոհացուի ։ Գործածուած ոճիրին և տրուած պատիժին իրարու համեմատական չ'լլալովը Զերարդար դատողութեան կը յանձնենք ։ Եւ այս ընթացքին

քրիստոնեայ ժողովուրդին վրայ շատ դէշ ազդելով այլեւս այս երկրին մէջ չի բնակելու ստիպուականութեան տակ դտնուելը կը յայտնենք ։»

«15. Վերջապէս յիշեալ կարգադրութիւնները՝ օսմանցիութեան պատիւին և արդարութեան հակառակ և մեր մեծադոր հայրենիքին աստղային համար վնասակար ըլլալը յարանելով մէկտեղ, Աստուած մի արասցէ յիշեալ եղեւնին կրկնութեանէն վախնալով և հայրենիքին ցաւելով ու անոր անդորրութիւնը ցանկալով, այս անհամեմատական վճիռներուն դէմ խստիւ կը բողոքենք, և քացառիկ խառն դատարանի մը կազմութիւնն ու Ատանայի ցաւալի դէպքերուն կրկին անդամ քննուելը, և այսպէսով ճշմարտութեան երեւան հանուիլն ու արդարութեան գործադրուելը Օսմանցիութեան և ճշմարիտ հայրենասիրութեան անունով կը խնդրենք ։»

8 Սեպտ. 1909

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԵՍՓՈՒԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

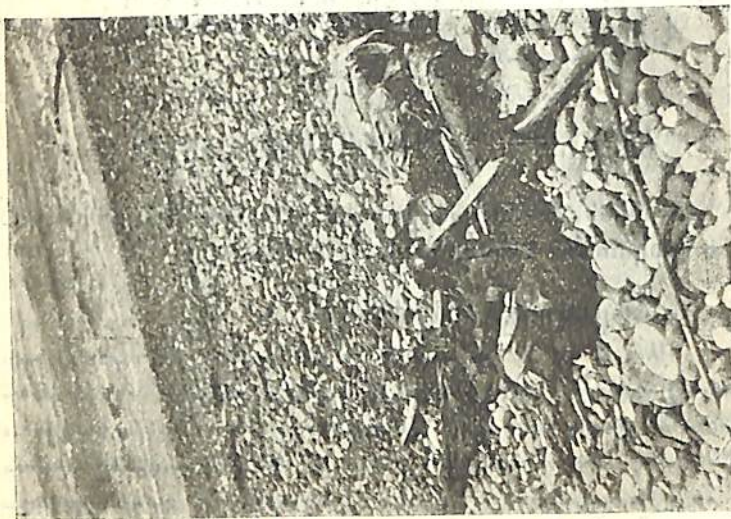
Օսմանեան մեծագոր ազգին նւարիս փոխանորդներէն կազմուած Երեսփոխանական ժողովին,

Հայրենասէր Էֆենճիներ

«Ատանայի և չրջակայից քրիստոնեայ ժողովուրդը Ապրիլ ամսոյ սկիզբները, երկու տարբեր անգամներ հինգ օր ջարդուեցաւ, թալանուեցաւ և հրկիզուեցաւ ։ Մեր ժողովուրդներէն հազարաւոր անձեր առանց պատճառի ջարդուեցան, հարիւր հազարաւոր ոսկինոց ինչքերնիս թալանուեցան, և միլիոնաւոր ոսկիներ արժող

Հայ նահապետներու անիւններ ցոյցնի տեսերուն մէջ

Հայ նահապետներու նշխարներ դաշտերու մէջ

մեր տունները, խանութները, եկեղեցիները, դպրոցները, աղաքաւանները և այլի տունները քարիւղով հրկիւղուեցան։ Ստանայի նահանգը ո՛չ իսլամ ժողովուրդին համար աւերակոյտ գերեզման մը եղած է։ Ինչպէս որ գիտէք, ամէն գործ պատճառ մը կ'ունենայ և այն պատճառին բաւականաչափ ըլլալը հարկ է։ Մենք, Ստանայի եղեռնական դէպքը չենք կրնար մեկնել, և դայն արդարացուցիչ գտնելու համար, ոչ մէկ պատճառ չենք կրնար տեսնել։ Այս մասին մեր միտքը եկած պատճառը, միայն մեր քրիստոնէութիւնը, յառաջդիմասէր ըլլալնիս և սահմանադրութիւն հրատարակուած ատենը շատ ուրախանալնիս է, բայց ասոնք յանցանքներ չեն կրնար ըլլալ։ »

«Կառավարական պաշտօնեաներէն ոմանք՝ «այս դէպքը երկնային հրաման մ'է, կամ յանկարծակի և կամ պատահարաւ տեղի ունեցող աղէտ մ'է» կ'ըսեն, սակայն այս կարծիքը մեզի յիտակ չերեւար։ Առատագութ և արդարասէր Աստուածը՝ չենք կարծեր թէ Ստանայի եղեռնին պէս ամանախուժութեամբ աղէտ մը յարմար դատէ, ասիկա անկարելի է և չըլլար։ Նոյն իսկ պատահարաւ և կամ յանկարծակի տեղի ունեցած այս տեսակ աղէտի մը պատահիլը անկարելի է, քանի որ որոշապէս յայտնի է թէ՛ գործին մէջ կանխամտածութիւն կայ։ Ներկաշարժ և ուրիշ դէպքերու պէս բնական աղէտներ միայն պատահարաւ տեղի կ'ունենան։ »

«Կարգ մը աւելի խելօք մարդիկներ՝ սահմանադրութեան պայքարի հետեւանք, կամ ագիտութեան և կամ կրօնամոլութեան հետեւանք ըլլալը կը յայտնեն, սակայն Սահմանադրութեան դատը միայն մերը չէ անիկա երիտասարդ թուրքերուն, « Իսլութեան և յառաջդիմութեան » կուսակցութեան, մեծազօր չարժուն բանակին և

բոլոր անկեղծ օսմանցիներուն դատն է, և այս դատին համար, միայն մեր ոչնչացումը չի վայելեր: Գալով տղի-տուրեան և կրօնամօլութեան, անոնք այս կողմերը միշտ գտնուած են թէ և, սակայն այս տեսակ աղէտներ մինչև հիմա երբէք տեղի ունեցած չեն»:

«Կարգ մը վատ անձեր ալ այս դէպքը յետադիմու-թեան կամ ապստամբութեան և կամ Հայրական իշխա-նութիւն ձեռք բերելու վերագրել ուղեցին: Սակայն քրիստոնեաները յետադիմական անուանելու համար մտածել և բերանն առնելն իսկ չատ անվայել բան մ'է, որովհետեւ այս պարագան ոչ մէկ մատնող մարդ կ'ըն-դունի: Վասն զի սահմանադրութեան պէս աշխարհաբժէք բարիքի մը՝ քրիստոնեաներու մերժելը ամենամեծ վա-տուրիւն մը պիտի ըլլար, ապստամբութեան և անկա-խութեան կէտերուն դալով, անոնց բնականապէս և քաղաքականապէս անկարելի և անօգուտ ըլլալը ընդ-հանուրին յայտնի ըլլալէ զատ, քրիստոնեաներուն այս տեսակ ընթացքի մը մէջ գտնուելուն ոչ մէկ փաստ տես-նուած է: Հետեւաբար մեզի սասանկ չինձու յանցանք մը վերագրելը ծաղրելի դրպարտութիւն մ'է և չնորհակաջ ենք որ՝ նախարարական յայտարարութիւնով այս զրո-պարտութիւնը հերքուեցաւ»:

«Ուրեմն այս դէպքին ճշմարիտ պատճառը խիստ կա-րեւոր և շատ մութ գաղտնիք մ'ըլլալու է: Յուսալից ենք թէ՝ ազգին ճշմարիտ փոխանորդներէն կազմուած երեսփոխանական ժողովը՝ այս գաղտնիքը և յիշեալ դէպքին ճշմարիտ պատճառները պիտի ցուցնէ և պիտի յայտնէ: Այս մասին բուն պատճառը գտնելու համար, մեր համոզումները և տեսութիւնները կը պարզենք հե-տեւեալ կերպով»:

«Ա. Ատանայի և չրջականերուն մէջ ասանկ մեծ և վտանգաւոր փճացումի մը պատճառ եղող տեղական պաշտօնեաները և իսլամ ժողովուրդէն շատերը միա-ձայնութեամբ գործեցին»:

«Ա. Հայրենիքի թշնամի և Ատանայի քրիստոնեա-ններուն ռիսերիմն եղող կարգ մը վատ անձեր՝ Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեան մօտ հայոց մասին կարգ մը զրպարտալից հեռագիրներ տուած են»:

«Գ. Ատանայի դէպքին և Պոլսոյ յետադիմական շարժումին միեւնոյն ատեն հանդիպելէն կը հետեցուի թէ՝ երկուքին մէջ կապ մը կայ»:

«Դ. Ատանայի ցաւալի դէպքին սկիզբը, տեղական կառավարութիւնը ջարդարար և թալանող խուժանին միացաւ և օգնեց»:

«Ե. Թէ՝ Ատանայի և թէ՝ չրջականերուն մէջ կատար-ուած ջառջին և փճացումին միեւնոյն ատեն սկսելէն և միեւնոյն կերպով կատարուելէն կը հասկցուի թէ՝ մաս-նաւոր ծրագրի մը ազդեցութիւնով տեղի ունեցած են»:

«Զ. Ապրիլ 12 և 13ին տեղի ունեցող Ատանայի եղեռնին մեծ մասը՝ դիտմամբ դրդուած Օսմանեան զին-ուորներուն կողմէ կատարուեցաւ»:

«Է. Գրիստոնեաներուն խանութներէն և տուներէն թալանուած ապրանքներն ու կահկարասիները ետ առ-նելու համար տեղական կառավարութիւնը անկեղծ ջանք մը ցոյց չի տուաւ»:

«Ը. Մարդասպաններն ու ոճրագործները և յանցա-ւորները գտնուելու և պատժելու համար, Պատ. Ատեանը ակամայ և անարդար շարժեցաւ»:

«Թ. Իրենց չրջանակին մէջ գտնուած քրիստոնեա-ները պաշտպանող պաշտօնեաները՝ իրենց դիրք ու պաշ-տօններէն հանուեցան»:

«Ժ. Ոչ մէկ ժողովուրդ և զինուոր մինչև որ ամէն կերպով ոյժի մը վրայ չի վստահի Ատանայի և չըջակահերուն մէջ տեղի ունեցածին պէս, ոճիրներ գործելու չի համարձակիր:»

«Ուստի այս կէտերը աչքի առջև դառնուելէն ետքը՝ արդեօք Ատանայի եղեռնին պատճառ և պատասխանատու, կաղմակերպիչ և դրդիչները որո՞նք կրնան ըլլալ: Այս կէտերը Ձեր խորին ուշադրութեան և խորհրդածութեան կը յանձնենք: Թէև Ատանայի ցաւալի դէպքերէն ետքը, մի քանի Պատ. Ատեաններ կաղմուեցան, սակայն կը ցաւինք որ անոնք արդարութեան և գործադրութեան տեսակէտով չատ թերի գտնուեցան. պատճառ և պատասխանատուներ չի փնտուեցին, միայն մի քանի պարզ ռճրագործներով զբաղեցան, անմեղ քրիստոնեաներ դատապարտեցին, և ռճրագործ իսլամները ազատեցին: Նախորդ կուսակալ ձէվատ պէյը՝ Ֆէրիդ Մուսթաֆա Բէմզի փաշան, Էրզինի միւթէսարըֆ Ասաֆ պէյը, իրիսալ լրագիրի խմբագրապետ Իսան Ֆիքրին, Պաղատատի դատէ Ապտիւլ գատիրը և ասոնց արքանեակները կամ անմեղ արձակեցին և կամ չատ չնչին յանդիմանութիւններով միայն դոհացան: Պատ. Ատեանները չի մտածեցին թէ՛ կարգ մը ռճրագործները պաշտպանելով հայրենիքը կը կործանի, մեր սահմանադրութեան ապագան վտանգի կ'ենթարկուի: Մարդկութեան և Օսմանեան Սահմանադրութեան արատ բերող Ատանայի եղեռնը ասանկ թեթև և անկարեւոր կերպով քննել, դատել և արդարութեան հակառակ դատապարտելը ցաւալի է, և այս վիճակը իսլամներուն քաջալերութիւն ու քրիստոնեաներուն ընդհակառակը տխրութիւն և յուսահատութիւն պիտի պատճառէ: Օսմանեան բոլոր նահանգները

Ատանայի կը նային, բոլոր Աշխարհը Ատանայի մէջ գործադրութիւն տեսնել կ'ուզէ, և Աստուած ալ Արդարութիւն կը պահանջէ: Կը յուսանք թէ՛ այսպիսի պահանջներն ու յոյսերը պարապ չպիտի ելլեն: Ֆրանսական կառավարութիւնը՝ Տրէյֆիւսի խնդրին համար տարիներով զբաղեցաւ: Ազատութեան նահատակ Միտհաթ փաշայի որդին իր հայրը արդարացնելու համար կ'աշխատի: Արդեօք Ատանայի դէպքը ինչո՞ւ մանրամասնութեամբ չի քննուի, և ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը երեւան չելլէ: Օսմանեան Ազգը կազմող տարրեր տարրերուն միութեամբ և համաձայնութեամբ ապրելնուն համար, այս կէտին գործադրութիւնը անհրաժեշտ պէտք մ'է, մեր օրհնեալ հայրենիքին ներկան ու ապագան ապահովելու համար այս դէպքին կարեւորութիւնն տալ պէտք է, մանաւանդ որ այս դէպքը մոռնալու և մոքէ հանելու համար արդարութեան գործադրութիւնը անհրաժեշտ է: Հոս գործադրուելիք արդարութիւնը՝ մեր հայրենիքը պիտի ազատէ, և հոս տեսնուելիք անարդարութիւնը՝ մեր ամբողջ ապագան պիտի խորտակէ: Ատանայի դէպքը մեր Օսմանեան Սահմանադրութեան ճակտին վրայ սև արատ մը, և մեր օրհնեալ հայրենիքին սրտին մէջ դժուար դարմանուելիք վէրք մըն է, ասոր միակ միջոցը և դարմանը՝ արդարութեան գործադրութիւնն է, ուրիշ ո և է միջոց փափաքուած արդիւնքը չի տար: Հեռեւարար ճշմարիտ օսմանցիութեան և հայրենասիրութեան անուշով արդարութեան գործադրութիւնը կը պահանջենք: Վերջապէս Ձեր Արդարադատութենէն մեր փափաքն ու խնդրանքը հետեւեալներն են:—

«1. Ատանայի եղեռնը մանրամասնութեամբ քնն-

հունելու և արդարութիւնը երեւան հանելու և գործարկելու համար բացառիկ խառն յանձնաժողովի մը կազմուիլը :»

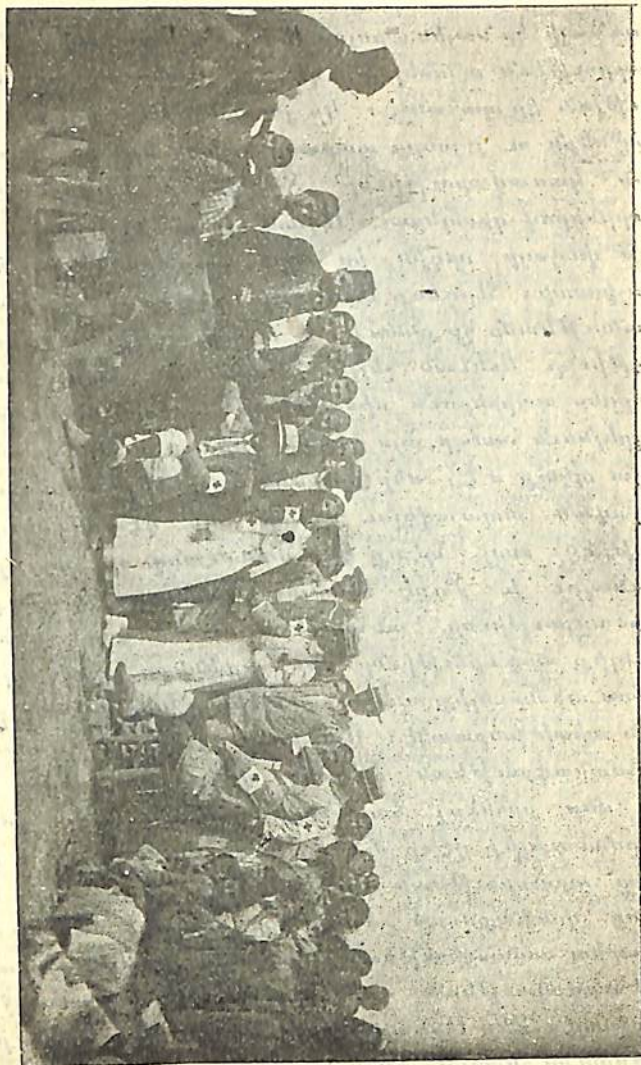
«2. Ատանայի ցաւալի դէպքերուն պատասխանատու գործիչ և խուժանապետներէն եղող 40 — 50 անձն ժող ընդհանուրին օրինակ ըլլալու համար կախաղան հանուիլը :»

«3. Ատանայի նահանգին մէջ գտնուելով, դրակահապէս ջարդին, թալանին և հրկիզումին մասնակցած և կամ լուրթեամբը յիշատակները թողադրած քոլոր իսլամ ժողովուրդէն դրամական տուգանք առնուելով, քրիստոնեաներուն վնասները հատուցուիլը :»

«4. Ատանայի աւերիչ դէպքին հետեւանքով այլի և որը մնացած հազարաւոր դժբախտ անպաշտպաններուն պատսպարման և պաշտպանմանը համար յարմար միջոցներ գործադրուիլը :»

«5. Մեր վաճառականներուն ու երկրագործներուն վնասուած վիճակը նկատի առնելով՝ անոնց համար յարմար և աղդու միջոցներ պատրաստուիլը, մինչև որ մեր նահանգին անտեսական վիճակը քիչ շատ կանոնաւորուի :»

«6. Բաղաքային և ղրնուորական պաշտօնեաներուն քրեանց չրջանակին մէջ, այսպիսի աղէտ մը պատահած ատեն, նախորդ կուսակալ ձէվատ պէյի, կամ ֆէրիդ Մուսթաֆա Բէմզի պէյի պէս թոյլատու գտնուած ատեն, և կամ արդիւելու չալսատած պարագային մահուամբ պատժուիլը որոշող նոր օրէնքի մը ընդունուիլը : Կուսակալները, ֆէրիքները, կառավարիչները, գայմագամները միայն ամսական առնելու համար պաշտօն վարելու չեն, այլ ի հարկին հարկներին ու աղղին ծառայե-

Ատանայի արիւնքներու օգնութեան համար «Խորվոր Խոյ» ընկերութեան պատկերները

չու և եթէ պէտք ըլլայ անոր համար մեռնելու մասին պատասխանատու ըլլալին գիտնալով՝ ըստ այնմ վարուելու են։ Մեր խմայածին համեմատ, այս մասին օրինական տրամադրութիւն մը չի գտնուելու համար նախորդ կուսակալ Ճէվատ պէյ և Ֆէրիզ Մուսթաֆա Րէմլի փաշա այս առիթէն օգտուելով օժիքնին ազատած են։ Ուստի մենք մեռանք, գոնէ ուրիշներ չի մեռնին, Ատանայի նահանգը քանդուեցաւ, գոնէ ուրիշ նահանգներ այս տեսակ վտանգներէ զերծ մնան։»

«7. Երեսօրխանական ժողովին կողմէ՝ մինչև հիմա մեր տեսած օգնութիւններուն ու ցաւակցութիւններուն առթիւ վերջին աստիճան գո՛ւ և շնորհակալ ըլլալնիս կը յայտնենք, միայն թէ յիշեալ նպատակները մեր մեծածնէ պէտքերուն չի բաւելուն համար, մեր եկեղեցիներուն, դպրոցներուն վերայնու թիւնը և ձմեռուան ատեն թշուառներուն պատասպարման և պէտքերուն համար պէտք եղած դրամական միջոցներուն՝ օր առաջ զրկուելը, կը խնդրենք։»

Վերոյիշեալ կէտերը՝ և մեր պահանջները Ձեր արդար խորհրդածութեան և ուշադրութեան յանձնելէ ետքը, կը յուսանք թէ՛ բոլոր խնդիրները հայրենիքին և ազգին ու ճշմարիտ Օսմանցիութեան պատուոյն ու սրբաբունութեան յարմար կերպով մը կարգադրելով թէ՛ դմեզ և թէ՛ մանաւանդ աղէտեալ ու դժբաղդ Ատանայի Օսմանցիքիստոնեաները շնորհապարտ պիտի թողուք։ Այսպէս կարգադրուիլը կրկին անգամ կ'աղաչենք և կը պաղատինք։»

Հայրենիքը սիրոյ և անոր ճշմարտապէս հանգստութիւնն ու երջանկութիւնը և յառաջդիմութիւնը սրտանց փափաքով՝

Ատանայի քրիստոնէից Կրօն. Պետերը

12 Նոյ. 1909

(Ստորագրութիւններ)

ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՔՆՆԻԶ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ ԲՈՂՈՔՆԵՐԸ

Կառավարութեան կողմէ զրկուած ՔՆՆԻՅ Յանձնաժողովի անդամ Յարութիւն ԷՖ. Մոսիշեանի գրած կարեւոր հեռագիրներէն մէկը

Զոր ստորագրած են նաեւ իրենցները Ֆաիզ Է. Էսաս ԲաուՖ պէյերը

(Խիստ սխալօղակաւ հեռագիր)

Մեծ Եպարհոսութեան Է. Ներքին Գործոց Նախարարութեան

«Հայերը՝ որոնց բոլոր գոյքերն ու կարասիները թաւանուած բնակարանները, խանութներն ու աղարակները հրկիզուած, բաղձաթիւ անհատները սպաննուած, աղջիկներն ու մանկամարդ կիները փախցուած են, հաշտուելու համար մեր ըրած առաջարկը ընդունելով իսլամ ժողովուրդին հետ համբարուեցան։ Աղէտեալ ժողովուրդին կառավարութեան հանդէպ տաքցնելու պէտքը բացառուած ու չեղուած էր հաղարապետ Տիգրանակերտցի Նէտիմ Էֆ. ի, որուն բարեմաութիւնը կասկածելի է։ Յիշեալը՝ Յանձնաժողովի Տէօրթ Եօլէն մեկնելէն անմիջապէս ետքը՝ Հայոց առաջնորդական փոխանորդը Տ. Սահակ քահանան և հայոց երեսելիներէն Պեալոս Էֆէնտին

բանտարկած ըլլալը՝ հիմա լուր առինք և զարմացանք : Նկատելով որ կախաղան հանուած Սկիւտարցի զինուոր Ռուհին (*) թէ զինուորներու և թէ սպաներու վրաններու վրայ զէնք նետած ատէն « ա՛ռ քեզ հաղարապետ , առ քեզի հարկերապետ » ըսած և նոյն խակ հաղարապետին ու հարկերապետին անուաններն ալ որոշապէս տուած է , և այս կէտը նոյնպէս զինուորական սպաներու վկայութեամբը հասկցուած է և հետեւաբար զէնքերուն՝ գիւղին կողմէ նետուած ըլլալուն մասին նոյն խակ կառկած առթելիք ոչ մէկ հետք չէ նշմարուած , նկատելով որ իրերու այս ընթացքին մէջ ուղղակի գիւղին վրայ քանի մը հաղար անգամ զէնք պարպել տալով և վեց անգամ ալ թնդանօթ արձակել տալով երեք կիներու և մէկ տղու սպանման և մէկ կնօջ ու մէկ տղու վիրաւորման , նոյնպէս երեք տղոց ոտքերու տակ ձգմուէնուն պատճառ եղած է , որոնցմով կը հետեւցուի թէ յիշեալին նպատակն էր գիւղէն ալ փոխադարձաբար զէնք մը արձակել տալ և ասիկա պատրուակ բռնելով գիւղը ամբողջովին փճացնել : Յիշեալ հաղարապետին այս չարամտութիւնը աւելի որոշ կը հաստատուի այս անգամ ալ Առաջնորդական փոխանորդն ու գիւղին երեւելին բանտարկելովը : Յիշեալ բանտարկեալներուն վերադրուած ամբաստանութիւնն է Տաճկացած Հայու մը մատնիչ դաւակին դէտքին միջոցին սպաննուելը , որն որ՝ Տէօրթեօլի պաշարուած միջոցին յարձակող խուժանին հաղորդած էր կեանքերնին վտանգի տակ գտնուող ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան գաղտնիքները , այն ժողովուրդէն որ իր մարդկային իրաւունքովը կը պաշտպա-

նէր իր կեանքը , պատիւն և բոլոր ունեցածները յարձակող խուժանին դէմ : Մանաւանդ որ յիշեալ լրտեսը սպաննուած էր ոչ թէ Առաջնորդական Փոխանորդին ու երեւելիին կողմէ , այլ ինքնապաշտպանութեան մէջ դատնուող ընակիչներուն ամբողջութեան կողմէ : Այս մանրամասն տեղեկութիւններէն կը հասկցուի թէ՛ յիշեալ հաղարապետը մտադրած է և կաշխատի ժողովուրդը անհանդիստ ընելով կառավարութենէն բոլորովին պաղեցնել և այսպիսով առիթ մը ստեղծել այն գիւղը ամբողջովին ջարդելու և ոչնչացնելու փափաքով : Ուստի ստիպողաբար կը խնդրենք որ յիշեալ հաղարապետ նէտիմէֆէնարին կարելի եղածին չափ չուտ հեռացուի այս նահանգէն , և Պատերազմական Ատենանի Քննիչ Յանձնաժողովի նախագահութիւնը յանձնուի Մանասթըրի կամ Սէլանիկի զինուորական սպաներէն մէկուն , որոնց ճշմարիտ ազատականութեանը կասկած չունինք , և կամ տեղուոյն պահեստի դօրաց փոխ-հաղարապետին : Նոյնպէս Ձերդ Արդարասէր Մեծ-Նպարքութենէն ստիպողաբար կը խնդրենք որ տասնկ հաւեր աղէտի մը և անիրաւութեանց ենթարկուած բանտարկեալներն կարելի եղածին չափ չուտ արձակուին »

28 Մայիս 1325 , Էրզիմ

Ատանայի Խառն Քննիչ Յանձնաժողովի անդամներէն

ԷՍՍՏ ԲԱՌԻՑ

ՅԱԻԳ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՍԻՉԵԱՆ

սուրբական պաշտօնականներուն, և Պաղատաւի զատիկի պէս
ամենէն վատ մարդոց յայտնութիւններուն և տեղեկու-
թիւններուն վրայ յենլով հայոց ապստամբութիւնները
քննել, և անձնագաշտականութեամբ իրենց անձերը ազա-
տած հայերը դատապարտել Վեր ստացած ստոյգ տեղե-
կութեան համաձայն, Հաճընի կողմերը՝ հայերէն եօթը
ութը հատին վիզերը չղթայ անցուած է և ասոնց մասին
անվայել ընթացքներու մէջ գտնուելէ չեն քաշուած: Երէկ
սուշ ապեն հոս հասայ հիմա ստացած տեղեկութեանս հա-
մաձայն Ջեր բարձր հրամանին չի դորձադրուելուն հե-
տեւանքով՝ Բերովը էֆ. ի պէս անմեղ հայերու մէկ մասը
ակսած է արտասահման գաղթել:»

«Բամաղանի Պայրամէն ի վեր ամէն կողմ յեղցեղուած
ջարդի վրոյցները դատական պաշտօնաթուղթերով և
ստացուած ստոյգ լուրերով հաստատուած ըլլալով մէկ-
տեղ, նախորդ կուսակալին լրագիրներու մէջ տեսնուած
տեղեկագիրէն ալ, կ'իմանանք թէ՛ դէպքին սկզբնաւո-
րութիւնը՝ իսլամ կնօջ մը և ուրիշ կարգ մը միւսյի-
մաններու Ատանայի այգիներու մէջ սպաննուած ըլլա-
լու տարածայնութեամբ մը տեղի ունեցած է, և դարձ-
եալ միւսնոյն տեղեկագիրէն կ'իմանանք թէ՛ յիշեալ տա-
րածայնութիւնները սուտ և շինծու են եղեր և այս սուտ
զբաբարտութեանց վրայ է որ դէպքը սկսած է: Ահա
յիշեալ յայտնութիւններէն ալ կը հասկցուի դէպքին
պատճառը: Նոյնպէս՝ ինչպէս որ ընկերներուս հետ մէկ-
տեղ քաշած մեր հեռագրին մէջ հաստատած էինք, ձէ-
պէլի պէրէքէթի սանճագին մէջ հայոց կողմէ բնաւ և
երբէք ու է դէպքի տեղի չէ տրուած, իմ վերի վերոյ
ըրած հաշուոյս համեմատ, այս սանճագին մէջ երեք հա-
զար հոյեր ջարդուած են, և անձնապաշտպանութեամբ

Կիլիկիոյ նահաստեղներէն
Օսմ. Երեսի. Ժողովին կողմէ Կիլիկիոյ արէսին 1661-ի

ՅԱՆՈՐ ԷՅ. ՊԱՊԵՆՍԵ

որ անկեղծ հայրենասէր և չեմ «Երբինաս» ական մ'էր: Կիլիկիոյ
մէջ հայերու հանդէպ զործուած անեղեակայելի խնդրութիւնները
անմուծօրէն կսկիծ ու ցաւ պատճառած էր իրեն, և որուն հայերու
անմեղութեան մասին արտայայտած զգացումներ այն ասեւ զաղա-
փառներու մեծ յիշատեցում առաջ բերին: Պոլիս վերադարձին ծանօթ-
եղեկագիրը պատրաստեց և կարգաւ որ մը առաջ 20 Յուլիս 1909ին
դժբախտաբար անձամբ պատճառով մը յանկարծման եղաւ այս
նեմորտութեան ակայեանը, Մեծ-Ազգայնէր և Արդարախոյզ Պա-
պիկեանք: Հետեւեալ որ Ազգին կողմէ անեղեկաբար հանդէսով
մը բաղուեցաւ Այասթէֆանոսի հայոց եկեղեցւոյն բակը:
(Ճնամ էր 1856ին Անդրիանապոլիս)

աղատած Տէօրթ-Եօլէն զատ, ուրիշ ոչ մէկ կողմը հայու բնակարան չէ թողուած: Եթէ մնացած հայերուն մասին Պատերազմական Ատենանի կողմէ այսպէս հաշուումներու ենթարկուելուն առաջքը չառնուի, և եթէ այս մասին անմիջական միջոց մը չի խորհուի, թէ ներկային և թէ ապագային համար դարձանու մանկարեւի եղող վէրքեր բացուիլը անկասկած ըլլալն՝ վերջին անգամ ըլլալով Զեղ կը յայտնեմ: Այլևս այս մասին պէտք եղած հրամանը Զերն է:»

Տ Թուհիս 1325, Համիտիէ

ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻՆ

ՔԱՂՈՒԱԾՆԵՐ

«Ամէն ոք ազատ է իր կարծիքն ունենալու, իր մտածողութեան խորը ցոյց տալու և ճշմարտութիւնը երեւան հանելու: Ես ուրեմն պիտի խօսիմ կատարեալ ճշմարտութիւնը և պիտի կրկնեմ կատարեալ համարձակութեամբ և աներկիւզ ինչ որ տեսայ և լսեցի:»

«Տասնհուրթը տարիքէս ի վեր գտնուած և մ զանազան խռովութիւններու Պուլկարիոյ և Հերչէկօվիւնի մէջ, Շատ բաներ տեսայ, ներկայ եղայ Գրիգորիսէի ջարդին էտիրնէի մօտ, բայց երբէք չեմ տեսած Ատանայի նահանգին մէջ կատարուած ջարդին և աւառութեան նմանը:»

«Ասոնք իրենց սարսափով գերադանցած են Ապտիւլ Համիտի ժամանակ եղածները, որովհետեւ այդ բէթիմին տակ զոհէ կարգապահութեան մը կը հետեւուէր: Ծէրեւ-

րուն, տկարներուն, կիներուն և մանուկներուն կը խնայուէր, աւարը այս ճարքեղ աստիճանին չէր հասնէր, և զնաք այսքան ահագին երբէք չէր եղած: Մինչդեռ Ատանայի մէջ այրած են հիւանդ և վիրաւոր ինչ որ գտնուած է: Միսիսի և Համիտիէի և Պաղչէի Հասան Պէյլի և Օսմանիէի մէջ 12 տարեկանէն վեր բոլոր արու-նեքը գլխատած են: Ամենը հրկիզուած են, կիներ, տանը վեց տարեկան տղաք վիրաւորուած են, ամէն տեսակ պիղծ արարքներ դործուած են: Այսպէս Տարսոնի մէջ վաթսուհամեայ երկու ձեր կիներ իրենք իսկ հաստատած են իրենց բռնարարութիւնը, ինչպէս նաեւ չորս փոքրիկ աղջիկներ՝ ութը տասը տարեկան: Մէրսինի միւլթէսարը Էսատ պէյի և ուրիշ պաշտօնական անձնաւորութիւններու ներկայութեան դայեակէ մը վկայաագիր մը ստացանք այս կիներուն և աղջիկներուն անդէթօրէն բռնարարութիւնը հաստատող: Ա.Կ. Հիւպատոսին տիկնոջ կողմէն հաստատուած հիւանդանոցին սրահին մէջ բազմաթիւ անչափահասներ կը գտնուէին ծանրապէս վիրաւորուած՝ որոնց ողբ ու կոծը լսեցինք:»

«Մեզ հաւաստեցին որ դէպքին յաջորդ օրը խուճենոյն ժամանակ Յոյներ ալ ջորդուած են:»

«ԿՈՐՈՒՍՏ. — Ըստ իմ կատարած քննութեան արդիւնքին, անձերու կորուստը 25 կամ 30,000ի կը հասնի. կառավարութիւնը պաշտօնապէս 2500 քրիստոնեայ և 1900 իսլամ կը ներկայացնէր. բայց հասկցուեցաւ որ Ատանան միայն 1000 զո՛ւ ունի: Զարդուող քրիստոնեաներուն թիւը ծածկելու համար ամէն միջոցի դիմած են. զանազան վայրերու քահանաները, առաջնորդները և մուխթարները, որոնք միայն պիտի

կրնալին տալ ճիշդ գաղափար մը ջարդուածներուն մասին, բոլորը սպաննուած են: Համարելի մէջ, ըստ հիւպատոսներու և թերթերու թղթակիցներուն, զոհերը 2000ի կը հասնին, բայց հոն եւս քահանաները խողխողուած ըլլալով կարելի չէ ճիշդ ու ճիշդ հաշուել մնածներուն թիւը: Բազմաթիւ բանուորներ և աշխատաւորներ, որոնք զանազան վայրերէ եկած էին հոն գործ գտնելու համար, խողխողուած են տանջանքներով: Աւսուադն 50,000 գիւղացիներ եկած էին Մուսուլէն և ուրիշ տեղերէ գործի համար, և քննութիւնը հաստատեց որ նուազագոյն ըլլալով 20,000ը հայեր էին:»

«Սոսակցութեան մը միջոցին, Ատանայի այժմու վալին, Զինի փաշա, ինծի ըսաւ որ քաղաքին մէջ արդէն 13,500 հայ կը գտնուէր և հետեւաբար կարելի չէ 15,000 զոհ ունենալ հոն. փաշան կը մոռնար որ օր մ'առաջ ինքը յայտնած էր ինծի թէ կայարանին կողմը 12,000 հայ գործաւորներ խմբուած էին վրաններու տակ որոնցմէ 10,000ը արդէն արձակած և զանոնք իրենց տեղերը զրկած էր. այս բանը երբ յիշեցուցի իրեն՝ լռեց. որովհետեւ ճշմարիտ է որ այս գաղթականներէն 10,000ը առնուադն, ճամբան յանկարծական յարձակումներու ենթակայ եղած առանց պաշտպանութեան սպաննուած և թողաւոր եղած էին: 3,000 հաճրեցիներ՝ որոնք իրենց ապրուստը ճարելու համար Ատանայի կողմերն եկած էին՝ բոլորովին ջարդուած են:»

«Ըստ իս. զոհերուն թիւը ապահովաբար 20,000էն վեր է. աւելի ճիշդ թիւ մ'ունենալու համար մանրակրկիտ քննութիւն մը պէտք էր, ինչ որ երկար ժամանակի և քննութեան կը կարօտէր:»

«Նիւթական վնասը, ըստ Զինի փաշայի յայտնու-

թեան, 99,000 ոսկիի կը հասնի, բայց համոզուած եմ որ, եթէ նոյնիսկ այս թուանշանին աջ կողմը դէքս մ'ալ աւելցուի, գարձեալ իրականէն վար թիւ մը պիտի գրանուէ: Նշանաւոր Սուրիայի Իլիսա Թիւրքմէնը միայն 30,000 ոսկիէն աւելի չէնքեր կորսնցուցած է: Պահէ գաւառակին փլցուած հազար տունները եթէ հարկ ըլլայ վերաշինել, իւրաքանչիւրին 25 ոսկի միայն յատկացնելով 25,000 ոսկի պէտք էր արդէն. և իրապէս այս տուններուն իւրաքանչիւրը առնուադն 250—500 ոսկի կ'արժէր ինչ որ ցոյց կուտայ անճշգոյսութիւնը պատրաստուած վիճակագրին: Հրկիզուած կալուածներէն՝ Ատանային միայն, 750,000 ոսկիի ապահովագրուած էր, ինչ որ իմ մէջ կը հաստատէ սա ճշմարտութիւնը թէ վնասին ամբողջութիւնը իրականին մէջ երեք միլիոն Օսմ. ոսկիէն վար չէ:»

«Կոտորածը սկսած է ապրիլ 1/13 ին Զորեքչարթի օրը և 3 օր տեւած է շարունակ: Բումէլիի ղինուորներուն համակուռն վրայ, Ապրիլ 12/25 ին Կիրակի օրը իրիկուան ժամը 10ին գարձեալ սկսած է և վերջացած է յաջորդ Նուրքարթի օրը...:»

«Թուրքերը յարձակած են Հայ թաղերուն վրայ, և վերջինները անոնց դիմադրած են, միայն անոնց յարձակումներուն դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար. ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ՛ հայերը չեն ապստամբած և թուրքերուն վրայ չեն յարձակած անոնց թաղերուն մէջ: Այս կէտը շատ որոշ կերպով ցոյց կուտայ թէ կանխամտածուած ղինեալ կազմակերպութիւն մը կը գործէր, անխնայ ջարդելու համար քրիստոնեաները...:»

«Ճէվատ պէյ կը պնդէ թէ ղինուորական բաւականաչափ ոյժ չունէր զսպելու համար ժողովրդական այս

չարժուժը, բայց երբեք ճիշդ չէ այս, որովհետեւ եթէ բարի կամեցողութիւն ունենար անիկա, չստ լաւ պիտի կրնար արդիւնել այս արիւնահոս դէպքերը: Արդարեւ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ հայոց թաղը բնակող Օսման պէյ մը, գաղտնի նամակ մը զրկելով ձէվատ պէյի, ջարդերը վայրկենաբար կը դադրին այս թաղին մէջ: Այս կ'ապացուցանէ որ, կառավարութիւնը հաղորդակից էր խուժանին և որ կրնար կեցնել այս շարժումը ընդհուպ եթէ ուզէր:»

«Ապրիլ 12/25 ի երկրորդ կոտորածին առիթ եղած է՝ Հայերուն կողմանէ Բուժէլիէն եկած զինուորներուն վրայ եղած յարձակումի մը շինծու լուրը: Զինուորները կը յարձակին Հայ թաղերուն վրայ, հրդեհը և աւարառութիւնները կ'սկսին աւելի ուժգնութեամբ: Մեր քննութիւնը հաստատեց որ հայոց թաղէն զինուորներուն բանակատեղին բացարձակապէս անտեսանելի էր. անոնց վրայ հրացանի գնդակները արձակուած են բլուրի մը վրայ հաստատուած թուրք տունէ մը. և հայերուն կողմէ եղած յարձակումի մը զրոյցը, յանիրաւի տարածուած է խռովարարներու կողմէ, ասիկա հնարք մըն էր միայն դէպքերուն պատասխանատուութիւնը ձգելու համար անպաշտպան հայերուն վրայ...: Մենք համաձայն չենք այս կէտին վրայ պաշտօնակցիս Եռուսէֆ Բէմալ պէյի հետ. անիկա աւելի հակամէտ էր հաւատալու թէ հայերը կրակած են զինուորներուն վրայ այս թաղէն, մինչդեռ ապացուցուած է որ Ապրիլ 1/13 ի ջարդէն առաջին ալիւս այս կողմը հայեր գոյութիւն չունէին...:»

«Ճշդուած է որ հայերը չունէին ոչ ուժ, ոչ թանակ, և որ զրպարտութիւն մըն է նետուած ձէվատ պէյի կողմէ այս ազգին երեսին, պարտկելու հա-

մար բոլոր վայրագութիւնները վաշկատուն վայրենինքրուն կողմէ գործուած...:»

«Խեղանդամուած կիներ և տղաքներ չէնք երու մէջ փոխադրուած ողջ ողջ այրած են. նոյնպէս յդի կիներ՝ իրենց արգանդովն խլուած սաղմով...: Զուտ յերկրանք մըն է հաւասարապէս, գոյութիւնը զոյգ թնդանոթներուն նաճառլի (1) մէջ, հայոց կողմէ շինուած, երկու ջուրի խողովակներու միջոցաւ եւն...: Այս ամենը սահմանուած են հաւատացնել տալու հայերուն ապստամբութիւնը և արդարայնելու կարելի եղած չափով՝ կառավարութեան քաջալերուած խուժանին վայրի արարքը...»

«Ձէվատ պէյ կը պնդէր թէ 12,000 զէնք ներմուծուած է Ատանա և գնուած է հայերուն կողմէ: Արդարեւ հայերն ալ զէնք գործածած են բայց ներմուծուածնէրուն ամենէն մեծ մասը բաժնուած է թուրք հասարակութեան (2)»

«Հայերը իրաւունք ունէին զէնք կրելու, կը կարծեմ թէ կասկած չի վերջներ ասիկա. ամէն մարդ կարող ըլլալով զինուելու ինքնապաշտպանութեան համար, իսլամներուն չափ հայերն ալ կրնային զինուել, և այս երկիրը, այնչափ անդամներ ջարդուած ու կոտորուած, գերադանցապէս իրաւունք ունէր զինուելու պաշտպանութեան համար, քան ուրիշ ու է տեղ...: Եթէ կառավարութիւնը զինաթափ ընէր ժողովուրդին բոլոր

¹ Շէյխ Մուրաճ ըլլալու է:

² Քաղուած Աճգը-Հիւսայսոս Պարոն Տաքի Ուիլիի Տեղեկագիրէն և Տիկ-Տաքի Ուիլիի նամակներէն:

տարրերը, հայերն ալ բնականաբար պէտք է ըլլային ըստ զԺրախտաբար հայն էր միայն զինաթափուողը, զիւրութեամբ ենթակայ ըլլալու համար ուրիշներու յարձակումներուն և մորթուելու իրեն ոչխար...»

«Ոչինչ կայ որ կարենայ ապացուցանել ո՛չ իսկ ծննդնեւ գաղափարը ապստամբութեան մը Ատանայի հայոց կողմէ, ընդհակառակը զոհարեալու ինքն անոնք յետաջըջականներու խաղին...»

«Օսմանիէի, Համիտիէի, Տարսոնի, Տէօրթեօլի, Հաճընի, և ուրիշ վայրերու ջարդերը, մէկ խօսքով համանմանն ու միանգամայն արդիւնքն են Ատանայի շարժումին: Միեւնոյն հրամանը ծնունդ տուած է ամէնուն. և այն Ժողովրդական արուեստարկեալ շարժումը միեւնոյն պետէ առաջնորդուած ամէն տեղ և տարածուած սուտ զրոյցէ մը յառաջ եկած է, այսինքն «հայերը մեզ պիտի ջարդեն»: Ապացոյց մը ահաւասիկ. ձէպէլի Պէրէքէթի կառավարիչը Ասաֆ պէյ կը հեռագրէր Ապրիլ 2/15 ին՝ «Տէօրթեօլ Ատանայի և Օսմանիէի վրայ պիտի քայէ» եւն. բայց այս լուրը յերկրուած էր, որովհետեւ միեւնոյն թուակիր հեռագրով մը Օսմանիէ և Ատանա կ'իմացնէր թէ Թաճիրլիի Աշիրէթը Տէօրթեօլի վրայ կը քայէ: Ատանայէն Օսմանիէ և Համիտիէ քաջուած հեռագիրները կ'ըսեն որ, զէպքերը կատարուեցան քաղաքին մէջ պանդուխտ իսլամներու կողմէ: Ասաֆ պէյ Ներքին Գործոց Նախարարութեան ուղղուած Ապրիլ 3/16 թուակիր հեռագրով մը կ'ըսէր «Հասան Պէյլի և Զէյթունի ֆէտայիները միացած՝ մինչև Ատանա գալ կ'սպառնան, աւերելով ամբողջ լիւան»: և անմիջապէս վերջ Ապրիլ 4/17 ին կրկին կը հեռագրէր նախարարութեան, և Ատանա, Թոյլտուութիւն խնդրելով արձակելու

Փայասի բերդին մէջ փակուած 400 դատապարտեալները և զինելու զանոնք Իսկէնտէրուէի տէփօն եկած զէնքերով և ռազմամթերքով, տառով կազմելու համար վաշտ մը: Ասկէ որոշակի կը հետեւի թէ իր նպատակը բոլոր այս թիապարաները ջարդի զրկել էր հայերուն վրայ...»

«Համիտիէի մէջ պատմեցին որ հայ քահանայ մը կրակ ըրած էր Արսլան պէյ անուն մէկու մը վրայ և այս եղած է սկզբնաւորութիւնը ջարդերուն: Բայց մեր քննութիւնը ապացուցուց որ այս լուրն ալ կեղծ էր. որովհետեւ այդ միջոցին յիշեալ քահանան միս մինակ կառավարութեան դուռը եկած էր 40 օսմ. ոսկիով գետնի մը դնումին համար, ուրտեղ սպաննուած է: Ասիկա մենք լսեցինք արժանաւոր վկաներու բերնէն, որպիսիք են Պր. Սապաթիէ, Ֆրանսացի ճարտարագէտ, և Համիտիէի պատուաւոր մահմետական Ապտիւլ խալիք: (1):»

«Ես պիտի ջանամ ապացուցանելու հետեւեալ կերպով, այս ջարդին նպատակն էր բնաջնջումը հայերուն և Բրիտանականներուն:»

«Ապրիլ 14/27 իրիվունը, երկրորդ ջարդերէն վերջ, ռասիկաններ ազատուած հայերը քաղաքէն դուրս կ'առաջնորդէին զանոնք բացօդեայ վրաններու տակ տեղաւորելու համար. այս պահուն կառավարութեան պալատին առջև կանգնուած Սահմանադրութեան յաղթական

(1) Արդարեւ ձեւակապ պէյ հակառակը կը գրէր, ամբաստանելով այս բահանան իբրեւ առաջին անգամ հրացան պարսկոյր, եւ իբրեւ ապացոյց կը բերէր Ֆրանսացի Պր. Ժօրժի մը վկայութիւնը, ճիշդ է որ այս Ֆրանսացին այսպէս վկայած ըլլայ երբ Պր. Սապաթիէ եւ ուրիշ արժանահաւաս անձեր հակառակը կը հաստատեն:

կամարը ոստիկաններու և զինուորներու կողմէ կազմին հարուածներով խորտակուած է «Կեցցէ Սուլթան Ապ-տիւլ Համրտ» և «Անկյի Սահմանադրութիւնը» աղաղակ-ներով, ամբոխին խելայեղ ծափահարութիւններուն մէջ, ի ներկայութեան քաղաքական և զինուորական բոլոր պաշտօնականներուն . . . »

«Եզրակացութիւն .— Գրեւէ առաջ տեսածս ու լսածս, բաւական վարանեցայ, վախնալով թէ իսլամներուն ար-ժանապատուութիւնը կը վիրաւորեմ: Բայց երկար խոր-հրդածութենէ վերջ, որոշեցի ըսել ամբողջ ճշմարտու-թիւնը, մտածելով թէ խուժանին կողմէ գործուած արարքները չեն կրնար վիրաւորել աղգ մը նոյն իսկ իր էութեան մէջ, որովհետեւ անիկա պատասխանատու չէ չարադործ մարդերու ընթացքէն. ասկէ զատ իսլամա-կան կրօնքն իսկ կը պատուիրէ միշտ ճշմարտութիւնը խօսիլ ամէն բանի մէջ: Ահա թէ ինչո՞ւ համար ուզեցի ոչինչ ձածկել ճշմարտութենէն զոր գիտէի իբրեւ արդիւնք իմ կատարած քննութիւններուս, և երբէք չեմ խեղա-թիւր իմ անձնական համոզումներս Ատանայի արիւնոտ շարժումին մասին:»

«Չեմ կարծեր որ տեղեկագրիս հրատարակութիւնը բնոյթն ունենայ խանգարելու եզրայրակցութիւնը այլա-դան տարրերու միջև, և կատարելապէս համոզուած եմ որ այս յիմար մարդասպանութիւնը այլեւս չի կրնար կրկնուիլ:»

«Բռնապետական բէթիմին տակ բնական բան մըն էր թաղցնել բոլոր ճշմարտութիւնը, և այսպէս ձգելով վէր-քերը բաց և անիմամ, տեղի տալ փտախտին, ժամա-նակն եկած է ցուցնելու դանոնք բացայայտ և անոնց սպիացման վրայ խորհելու:»

ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

25 Մայիս 1900, Պոլիս

ՅԱԿՈԲ ԷՖ. ՊԱՊԻԿԵԱՆԻ

ԱՏԱՆԱՅԷՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԱԾ ՄԻՋՈՑԻՆ
ԸՐԱԾ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Իշմիրի «Իթթիհատ» թերթին մէկ խմբագիրը շո-գենաւ երթալով հետեւեալ խօսակցութիւնն ունեցաւ:
Խմբագիր.— Ատանայի մէջ Ձեր պաշտօնը վերջա-ցա՞ւ թէ դարձեալ այնտեղ պիտի դառնաք:

Պապիկեան ԷՖ.— Իմ ընելիք գործս վերջացաւ, ա՛լ քննելիք խնդիր չի մնաց ինձ համար:
Խմբագիր.— Քննութեանց արդիւնքն ի՞նչ եղաւ, ջարդերուն պատճառն ի՞նչ էր:

Պապիկեան.— Իմ քննութեանցս արդիւնքին նայե-լով, Ազատութեան հռչակումէն ի վեր, բռնապետու-թեան կուսակիցները զեղծութեան նշաններ ցոյց տուեր են, և մտադրեր են ջարդել քրիստոնեաները, ասիկա բացայայտ է և դատական պաշտօնաթուղթերով հաստատուած:

Խմբագիր.— Սուլթան Համիտը մասնակցութիւն ունի՞ այս գործին մէջ:

Պապիկեան.— Այս մասին այլեւայլ տարածայնու-թիւններ կան Ատանայի մէջ, բայց ես գործին քննու-թեան պահուն չկրցայ ապացոյց մը գտնել այս մասին:

Խմբագիր.— Ջարդին մէջ մասնակցութիւն ունի՞ նաեւ տեղական կառավարութիւնը կամ կեդրոնի իշխա-նութիւնը:

Պապիկեան.— Կեդրոնական կառավարութիւնը մաս-նակցութիւն չունէր, բայց պատճառ եղած է: Իսկ տե-

դակն իշխանութիւնք մասնակցութիւն ունին: Մանաւանդ կուսակալ ճէվատ պէյ, զինուորական հրամանատար Մուսթաֆա Րէմզի փաշա, ճէպէլի Պէրէքէթի միւթէսարրֆ Ասաֆ պէյ, Պաղտատի դատէ Գատիր էֆ, Պօշնազ Սալիհ էֆ. և իրիսալ թերթին տէր Իսսան Ֆիքրի էֆ. բացարձակապէս մասնակցութիւն ունին:

Խմբագիր.— Բրիտանեայք պատճառ եղան ջարդերուն:

Պապիկեան.— Բրիտանեայք ի սկզբան պատճառ չեղան, եւ բացարձակապէս համոզուեցայ ասոր:

Խմբագիր.— Ջեր ընկերներուն համոզումն ի՞նչ է:

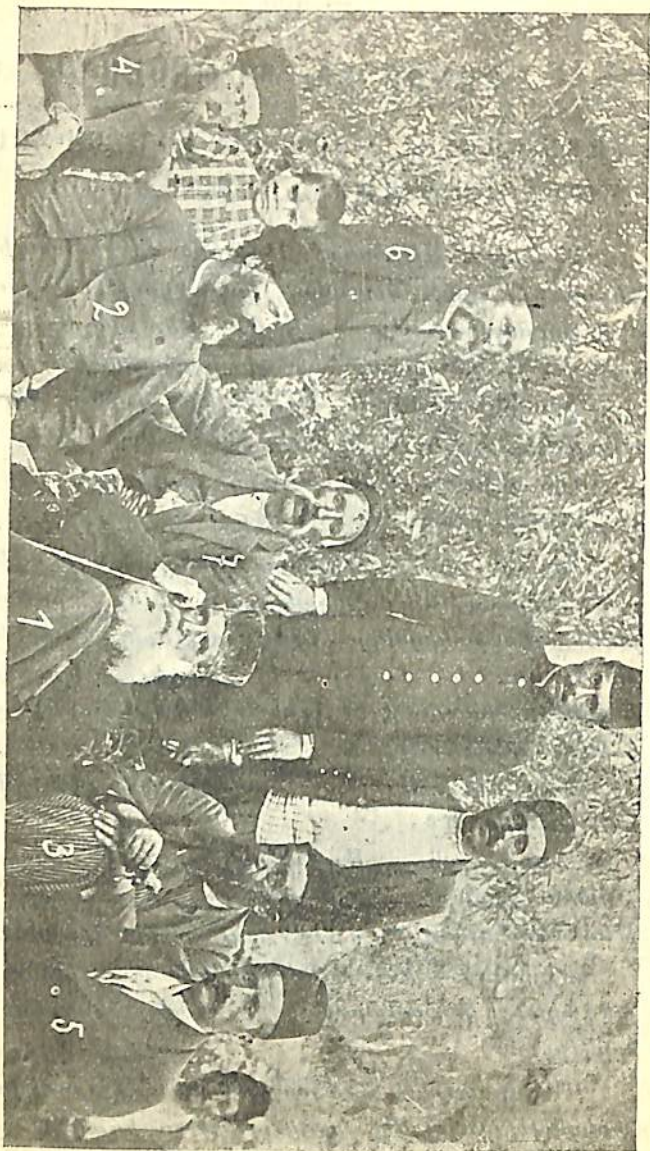
Պապիկեան.— Ընկերներս համաժողով են ինձ, միայն Եուսուֆ Բէմալ պէյը քիչ մը տարակարծիք էր ինծի, բայց ի վերջոյ անիկա եւս համոզուեցաւ:

Խմբագիր.— Ասկէ ետք խաղաղութիւնը տեւական պիտի կրնա՞յ ըլլալ Ատանայի մէջ, միջոցներ ձեռք առնուած են այսպիսի դէպքերու կրկնութիւնն արգիլելու համար:

Պապիկեան.— Կառավարութեան խիստ և արդար միջոցներուն չնորհիւ, խաղաղութիւնը, անդորրութիւնն ու կարգապահութիւնը կրնան պահպանուիլ Ատանայի մէջ: Պատերազմական Ատեանն անկողմնակալութեամբ չի չարժիր: Եթէ անկողմնակալ ըլլայ, հոգ պատճառելիք խնդիր չպիտի մնայ:

«Թաւալիքի Էֆենար» օրաբերքի խմբագիրներէն մեկուն խօսակցութիւնը ֆակոբ էֆ. Պապիկեանի հետ:

Խմբագիր.— Ատանայի մէջ Ջեր պաշտօնը վերջ գտա՞ւ թէ, զրուցութիւն համեմատ Ջեր ընկերոջ հետ անհամաձայն ըլլանուդ համար Պոլիս դարձաք:

1.— Կարողիկոս Կարողիկոսն այգիլարիմը՝ աղետալորեւն հանրի մօտակալ Շար-Տէր գիւղը
2.— Շահին Աւազնուր Տ. Պատի Սարանի, 3.— Ս. Կարողիկոսն
4.— Ս. Կարողիկոսն Ս. Կարողիկոսն Ս. Կարողիկոսն Ս. Կարողիկոսն Ս. Կարողիկոսն
5.— Շահին Աւազնուր Տ. Պատի Սարանի, 6.— Ս. Կարողիկոսն
7.— Շահին Աւազնուր Տ. Պատի Սարանի

Պապիկեան .— Անհամաձայնութիւն ծագած ըլլալու
լուրը ճիշդ է : Ինծի համար ա՛լ վերջացած է յանձնա-
ժողովին քննութիւնը , որով մեր պարտականութիւնն ալ
վերջ դտած է : Եռսուֆ Քէմալ պէյն ալ մօտերս պիտի
դառնայ :

Խմբագիր .— Ի՞նչ տեսաք երբ Ատանա ժամանեցիք :

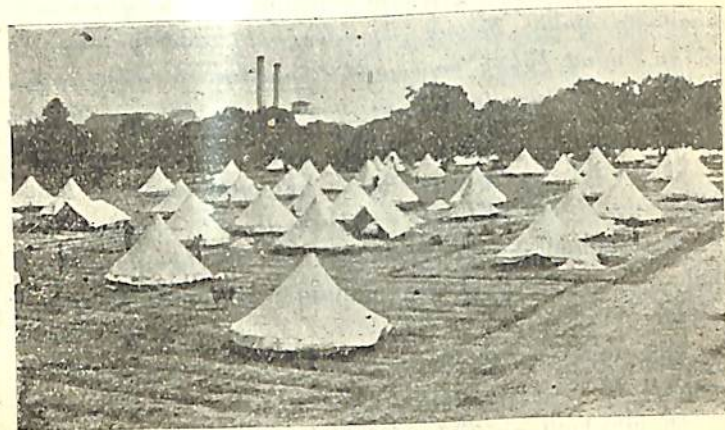
Պապիկեան .— Նախ և առաջ սա կ'ուզեմ հասկցնել
ձեզի :— Պէտք է իմ խօսքերս նկատէք մեր հայրենիքին
երջանկութեանն ու բարդաւաճմանն աշխատելու և
տքնելու երդում ըլած իրական և անկեղծ Օսմանցի մը
յայտարարութիւնները : Գալով տեսածներուս , Ձեզի սա
կրնամ ըսել համառօտիւ թէ Եւրոպական թերթերուն
մէջ Ատանայի դէպքերուն մասին հրատարակուած ման-
րամանութիւններն իմ տեսածներուս համեմատութեամբ
ո՛չ թէ չափազանցուած չեն , այլ թերեւս պակաս են :

Խմբագիր .— Ձեր կարծիքով , ի՞նչ է դէպքին ծագ-
ման շարժառիթը :

Պապիկեան .— Ատանայի դէպքն երկու զօրաւոր
պատճառ ունեցած է .— Ռեաֆիիսն և Բոնապետիսն :
Յուլիսի սկիզբները սկսած է տեսնուիլ բռնապետական
հակամետութիւններ : Պազէի նախորդ միւլթին՝ աստին
անդին չրջելով սկսած է յայտարարել թէ Աղատութիւն
ու Սահմանադրութիւնը քրիստոնեաներուն դօրծն են ,
թէ անոնք չէրիաթի հակառակ են , և այսպէս սկսած է
զրդուել ժողովուրդը , որով սկսաւ Իսլամներն հանել
Քրիստոնեաներուն և Սահմանադրութեան դէմ : Սահմա-
նադրութեան առաջին օրերուն ժողովրդեան ամէն դա-
սակարգերուն մէջ տեսնուած ուրախութեան և յնձու-
թեան տեղ , ոչ-իսլամներուն հանդէպ վրէժխնդրութիւն
և թշնամութիւն սկսած է տարածուիլ :

Ում. Երեսի. Ժողովին կողմէ
Քննիչ Յանձնաժողովի անդամ
ՆՈՒՍՈՒՆ ՔԷՄԱԼ ՊԷՅ

Ատանայի աղէտալներուն վրաններ բազմաթիւ դուրս

Խմբագիր .— Խնչ կրնար ըլլալ այս շարժումը կազմակերպողներուն նպատակը :

Պապիկեան .— Ինչպէս որ պիտի հասկցուի պաշտօնական քննութեանց արդիւնքէն , կարգ մը հակասահ մանադրականներու անձնական շահերն ոչնչացած էր Ազատութեան հրատարակմամբ , որով անոնք Սահմանադրութեան դէմ ելան : Այս մարդոց անուններն ու ինքնութիւնը պարզուած են հետս բերուած թուղթերու մէջ :

Խմբագիր .— Ատանայի գէպքերուն մէջ մասնակցութիւն ունին գահին կէջ վեհապետը կամ Իզդէթ :

Պապիկեան .— Թէև այսպիսի կարծիք մը գոյութիւն ունի , բայց չի կրնար պնդուիլ թէ անոնք մասնակից եղած են ակնարկուած մարդոց շարժումներուն , որովհետև գէպի բռնապետութիւն և ռէաքսիօն հակամիտութիւն մը արդէն գոյութիւն ունէր Ատանայի մէջ : Քաղաքին երեւելիները — այսինքն երկրին ուսող լմնոցը — նոց մարդիքը — տեսան թէ բռնապետութեան վերահստատմամբ միայն կրնան շարունակուիլ իրենց ապօրէն շահերը . որով իրենց նպատակին հասնելու համար գրգռուեցին ազատ ժողովուրդն ու կրօնական զգացումները , զանոնք վարելով իրենց գործին զալիք կերպով :

Խմբագիր .— Կը պնդեն թէ հայերը պատճառ եղած են խռովութեան ճիշտ է ասիկա :

Պապիկեան .— Բովս զՏնուած վաւերաբուրքերով պիտի ապացուցուի քե այս ենթադրութիւնը բացարձակապէս սխալ է :

Խմբագիր .— Կը պնդեն թէ հայերն ուղեր են անկախութիւն հռչակել Կիլիկիոյ մէջ , ճիշդ է :

Պապիկեան .— Քննութիւնները կ'ապացուցանեն այս անթաղութեան բացարձակ անհիմն հանդամանքը : Հա-

յերուն անկախութեան ձգտած ըլլալուն մասին գրուածներն ու ըսուած խօսքերն արդիւնք են կամ պակասաւոր քննութեան և կամ ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու համար թախուած ճիգերու :

Խմբագիր .— Ատանայի Առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոս մասնակցութիւն ունի՞ գէպքին մէջ :

Պապիկեան .— Մեր քննութեանց արդիւնքէն երեւցաւ որ առաջնորդը մասնակցութիւն չունի : Տակաւին Յունուարին Տ . Մուշեղ եպիսկոպիտականադիրներ տուեր է կառավարութեան և մեր կատարած քննութիւններն հաստատեցին անոնց խմատը : Մուշեղ եպիսկոպոս ժամանակ , կուսակալին բերանացի յայտարարութիւններ ըրեր և ըսեր է թէ , հաւանական է որ յառաջիկային խառնաշփոթութիւն ծագի , և աղդարարք է միջոցներ ձեռք առնել , բայց առաջնորդին խօսքերը չափազանցութիւն նկատուեր են , և ո՛ր և է միջոցներ ձեռք առնելու պէտք չէ տեսնուեր :

Խմբագիր .— Սպաննուածներէն իսլամներուն և ոչ իսլամներուն միջև համեմատութիւնն ի՞նչ է :

Պապիկեան .— Կուսակալ Պապանդատէ Զինի փաշայի կազմած տեղեկագրին նայելով , կուսակալութեան ամէն կողմը 20,008 հոգի սպաննուած է : Ասոնցմէ միայն 620ն իսլամ է , իսկ մնացեալ 19,000ը՝ ոչ-իսլամ : Սպաննուած ոչ իսլամներէն 418ը հին - Քաղդէացի , 163ը Ասորի , 210ն Հայ-Կաթողիկ , 655ը Բողոքական , 99ը Յոյն և մնացեալն Հայեր են : Թուանշաններու այս ճշմարտութիւնը ցոյց կուտայ թէ շարժումը միմիայն Հայերուն դէմ չէր :

Խմբագիր .— Ի՞նչ է Ձեր կարծիքն ու համոզումն Ատանայի Պատերազմական Ատեանին մասին :

Պապիկեան .— Պաշտօնապէս պիտի հաստատուի մէկ քանի օրէն որ Պատերազմական Ատեանին տուած որոշումները սխալէ զերծ չեն եղած :

Խմբագիր .— Ամբողջ Կուսակալութեան մէջ ի՞նչ է նիւթական վիճառաց քանակն ու քանի՞ տուն այրած է :

Պապիկեան .— Նոր կուսակալ Զինի փաշայի կազմած հաշիւէն կը տեսնուի թէ կորուստը հաւասար է ընդհանուր հարստութեան երկու խորոքին , իսկ ամբողջ կուսակալութեան մէջ չէնքերու 6էն . մէկն այրած կամ քանդուած է :

Խմբագիր .— Ատանայի մէջ Պատերազմական Ատեանը շատ պիտի տեւէ :

Պապիկեան .— Իրաց վիճակէն դատելով պիտի ցրուի :

Խմբագիր .— Ատանայի մէջ այլեւս ամէն ոք իր գործով կ'ըբարջի :

Պապիկեան .— Անդորրութիւն կայ , սակայն գործ չկայ , ամէն ոք շուարած մնացած է :

Խմբագիր .— Անդլիական հիւպատոսին վերաւարուելուն մասին ի՞նչ գիտէք :

Պապիկեան .— Անձամբ Անգլիական հիւպատոսին հարցուցի խնդիրը , և անիկա հետեւեալ կերպով պատմեց .— « Սուլթութիւնը նոր սկսեր էր , ամէն կողմ սուկում կը տրիւնէր , փողոց ելայ և իր դէմքէն , վիճակէն ու ձեւերէն կատարելապէս խնթեցած ըլլալը տեսնուող մէկը գէպի իմ կողմս կը վազէր : Փախուստ կուտար : Ուղեցի դէմն ելլել ու հարցնել թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ : Փախստականն իմ արտօրանքէս այնպէս կարծելով թէ դիտաւորութիւնս գէշ է , բէվօլվէրը վրաս պարպեց ու փախաւ գնաց » :

Խմբագիր .— Վնասուած մարդիքը ասկէ ետքը ի՞նչ պէս պիտի ապահովեն իրենց ապրուստը :

Պապիկեան .— Առ այժմ ապրուստի ս' է է միջոց չկայ : Հայոց մեծ մասը կը պատրաստուի գաղթել Ամերիկա և ուրիշ տեղեր , սակայն կառավարութիւնն արգելք կ'ըլլայ :

Կ. Պոլսոյ Հայոց Ազգ. Երեսի. Ժողովին կողմէ
Առ Վեհ. Կայսեր , Մեծ-Եպարքոսին , Օսմ. Երեսի. Ժողովին
եւ Ազատութեան Բանակին մատուցուած

24 Ապրիլ 910 թուակիր Յիշատակագիրը

Ա. — Նկատելով որ բռնապետութեան դաւադիր գործիք և ռճիրներու գործակիցները , և Ատանայի ու Հալէպի նահանգներուն մէջ տեղի ունեցած կոտորածներուն , հրդեհներուն և թալաններուն հեղինակներն ու խուժանը՝ ողջ մնացող երկսեռ Հայերը , մահաւանդ կիներն ու աղջիկները կը մահմետականացնեն և առեւանգութիւններով զանոնք իրրեւ իրենց « նիքեան » լըները կը տանին , ամենախիստ պատասխանատուութիւններով ու հրամաններով անմիջապէս դադրեցնել տալ Մահմետականացումները և վերադարձնել տալով յանձնել տեղական ազգային մարմիններու թէ Մահմետականացածները , և թէ նոյն իսկ այն կիներն ու աղջիկներն , որոնք բռնութեամբ « նիքեան » եղած են :

Բ. — Նկատելով որ կոտորածներու սարքումին զըլխաւոր հեղինակ ու պատասխանատու Ատանայի և Հալէպի նահանգներու պաշտօնէութիւնն՝ ըստ բռնապետական շրջանի քաղաքականութեան և սովորութեան , կո-

տորածներու հրդեհի և աւարի աղէտներու ծագման պատասխանատուութիւնը հայ ժողովուրդի վրայ ձգելու կը հետամտի և այս մտքով ալ պաշտօնական գործողութիւններու և ձերբակալութիւններու սկսած է, խստիւ արգիլել տեղական պաշտօնէութեանց և տեղական տարրերէ կազմուած Զինուորական Ատեանին այդ կարգի կարգադրութիւններն ու ձերբակալութիւնները և մինչև հիմա ձերբակալուածներն արձակել տալէ զատ, այդ մարմինին կատարած այդ կարգի բոլոր քննութիւնները չեղեալ համարել :

Գ. — Նկատելով որ թէև աւարի և թալանի վերադարձուելուն համար պէտք եղած հրամանները տրուած են, սակայն այդ աւարներու և թալանի կատարման թոյլատու կամ գործակից տեղական պաշտօնէութիւններուն և անոնց մեղսակից տարրերէ բաղկացած մարմիններուն միջոցաւ հաւաքուելիք աւարն ու թալանն իրենց իսկական տէրերուն կա՛մ անոնց ժառանգորդներուն յանձնելու ատեն բազմաթիւ և բազմատեսակ զեղծումներ կրնան առաջ գալ, ուստի արկածեալ վայրերուն մէջ խառն ազգերէ և վստահելի անձնաւորութիւններէ բաղկացած առանձինն խառն մարմիններ կազմել և աւարն ու թալանն այդ մարմիններուն յանձնել տալով, անոնց միջոցաւ միայն աւարի տէրերուն կամ ժառանգորդներուն բաժնել և ստացուած ու բաժնուած թալանի մասին անուններով և մանրամասնութիւններով մանրամասն հաշուետուութիւնը հրատարակել պարբերաբար :

Դ. — Նոյնպէս նկատելով որ կառավարական 30,000 ռսկին արկածեալներուն բաշխումը, երբ տեղական կառավարական տարրերու միջոցաւ կատարուի, կրնան կողմնակալութիւններ և զեղծումներ պատահիլ, ար-

կածեալ վայրերուն մէջ կազմել տալ անխտիր ամէն կրօնի և ազգի ամենափոստահելի անձնաւորութիւններէ բաղկացած յատուկ խառն միութիւններ ու այս խառն միջազգային մարմիններուն միջոցաւ կատարել նպատի բաշխումն և հոկոյութիւնը, ու անոր գործողութեանց համարատուութիւնն հրատարակել պարբերաբար :

Ե. — Նկատելով որ ո՛րքան ալ խստիւ հրամայուած լինի աւարի վերադարձումը, աւարառուները կրնան պահել, ծախել և կամ տեղէ տեղ, քաղաքէ քաղաք փախցնելով չի յանձնել, և որպէս զի թէ՛ պահողներն և թէ՛ ծախու առնողները՝ ուր որ ալ գտնուին, պատասխանատուութիւն զգան և պատրաստուած լինին յանձնելու, կարճ ժամանակամիջոց մը նշանակել ինքնաթիւ կերպով աւարը բերել յանձնելու համար, և յայտաբարել որ նշանակուած ժամանակամիջոցն անցնելէ անմիջապէս ետք, որու մօտ որ աւար գտնուիլը լսուի յայտնուի՞նք գտնուի, իլրեւ ուղղակի աւարառու նկատուելով՝ օրէնքի ամենախիստ պատժին պիտի ենթարկուին :

Զ. — Նկատելով որ բռնապետութեան սարքած դաւերով կայսրութեան հայաքնակ բոլոր գաւառներուն մէջ դրութիւնը սպառնալից է և ամէն կողմէ հասած լուրերը Ատանայի ու Հալէպի նահանգներուն մէջ կատարուած աղէտներու նման վտանգի հաւանականութիւններ ցոյց կուտան, նկատելով որ ինչպէս Կ. Պոլսի մէջ նոյնպէս նահանգներուն մէջ բռնապետութեան գործիք տարրերով կազմուած ոստիկանութեան կամ ուրիշ պաշտօնէութեան միջոցով երկրի ապահովութեան անվթար պահուելուն անհնար ըլլալը ապացուցուեցաւ. նկատելով որ Եւրոպ. Տաճկաստանի Աղտտարար բանակը հնարաւորութիւն չունի, կայսրութեան բոլոր նահանգները

բամբուլով հսկել ու պաշտպանել տեղական անդորրութիւնն ու Սահմանադրական կարգերը, նկատելով որ կրթութեամբ և սահմանադրասէր սպաներու հրամանատարութեան տակ գտնուող զինուած և վստահելի ուժերը՝ միայն կրնան ապահովել խաղաղութիւնն ու Սահմանադրական կարգերը։ Նրկիրն ընդհանուր և ամենօրեայ սպառնալից աղէտներէն ազատ պահելու համար թէ՛ կեդրոնին և թի բոլոր նահանգներուն մէջ զինուորական իշխանութեան վստահած սպաներու հրամանատարութեան տակ կազմել տեղական զուտ Սահմանադրասէր խառն տարրերէ բաղկացած քաղաքապահ խումբեր։»

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ Ա Ղ Է Տ Ը

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻՆ ԱՌՋԵԻ

1910 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 25 ԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒԱԾ

ԱԿԱԴԵՄԱԿԱՆ Մ. ՖՈՒԷՏԵՐԻԲ ՄԱՍՈՆԻ ԿՈՂՄԷ (1)

Տեա՛րք,

Յրանառնիք և Յրանսացիք միայն իրենց հայրենակիցներուն չէ որ կը վերապահեն իրենց գութն ու անձնութիւնը։ Անոնք զայս վերածեցին «արտածելի ապրանք» ի մը, ու անոնց համար՝ որ ո՛չ իրենց ցեղէն, ոչ իրենց

(1) Մ. Ֆուէսերիֆ Մասոն՝ Ֆրանսական ակադեմիայի ամենեւն կարկառուն դեմքերէն մեկն է եւ որ մեծ համբաւ հանած է «Նաբոլէօն Պօնաբարդ»ի պատմութիւնովը։ (Յ. Թ.)

ժյրօնքէն են, ու պէտք ունին իրենց օժանդակութեանը, ո՛չ միայն կուտան իրենց հացն ու երգիքը, այլ պատրաստ են նաեւ անոնց ընծայելու իրենց կեանքը։ Յրանսական առաքինութեան տարեգրութիւններուն մէջ, էջերուն վրայ այն Ոսկեմատեանին, ուր նուիրագործուած են վսեմ արարքները, այսօր կը քանդակենք օրինաւոր հպարտութեամբ մը անունները Յրանս. միսիօնարներուն ի Կիլիկիա։

ԱՏՄԱՆ. — մայրաքաղաքը Կիլիկիոյ, քաղաք մ'է 75—80,000 բնակիչով, հոյն Սարոսի — Սիհուն — աջ եզերքին վրայ, գրեթէ կէս ճամբան Թարսուսէն դէպ ի Ֆաիս կամ Նիկոպոլիս։ Իսիսի մէջ էր որ Աղեքսանդր Մեծը՝ Պարսիկներուն վրայ տարաւ իր յիշատակելի յաղթանակը։ Ի Թարսուս, Կիւղնոսի վրայ էր որ Կղէոպատրա կը նաւարկէր ծիրանի առագաստներով ոսկեայ ցուանաւովը։ Այս երկիրը լեցուն է պատմութեամբ ու ռոտքով մէկդի մղուած իւրաքանչիւր խճաքար կը յիշեցնէ ջնջուած փառքեր։ Հիմա այնտեղ բամպակ կը մշակուի և չերամ կը բուծուի. բնակիչներն հողագործ, ճարտարագործ ու վաճառական են։ Մէրսինի առեւտուրը, այսինքն Ատանայի նաւահանգիստին, ուր կը բնակին հիւպատոսները. մեծապէս չահարեր է և խոշոր։ Պոլիսէն Պաղատտ երկաթուղին պիտի տանապատկէ բարգաւաճումը, որուն ապացոյցն է կէս դարու մէջ բնակչութեան կրկնապատկուիլը։

80,000 բնակիչներէն ստուար մէկ կէսը իսլամ են, իսկ միւս կէսը կը կազմեն քրիստոնեաներ, որ կը բաժնուին չորս հատուածի 5—6,000 օրթօտօքս, 1,500 Բոշլաքական, հոյնքան Կաթօլիկ, և 20—25,000 Հայ Լուսաւորչական։

Գերմաններ և Իտալացիներ կաղմած են բարդա-
ւած դործարաններ քաղաքէն դուրս, Տարսոնէն Մէր-
սին երկաթուղիի կայարանին մօտերը: Հայոց թաղը
որ անշատ է հիւսիսէն և արեւմուտքէն զինքը չըջապա-
տող Ֆէլլահ, Կրետական և Յունական թաղերէն, իսկ արեւ-
ելքէն ու հարաւէն չըջապատուած է Թուրք թաղերէն:
Հոն կը գտնուին Պրանսացի Միսիօնարներու հաստատու-
թիւնները Ս. Փօլ Գօլէժը զոր կը վարեն Յիսուսեանները
(Ժէզուիթ), թաղին մէջտեղն է Ս. Վազէ Գ. Իքոյրերուն հաս-
տատութիւնը կամ Բեթանիա, Յունական թաղին եզերքը:
Ս. Բօլ Գօլէժը կը բաղկանար՝ բարձրագոյն վարժարանէ
մը, ձրի նախակրթարաններէ և Լատինական Առաջնորդա-
րանէն: Հոն ուսում կ'ստանային 400 աղաքներ հինգ
ժէզուիթ հայերէ, մէկ օգնական ֆրէրէ և չորս Մա-
ռիսիթ ֆրէրներէ: Բեթանիա քէրց հաստատութիւնը կը
բաղկանար՝ գիշերօթիկ վարժարանէ մը, ցերեկօթիկ
վարժարանէ մը, ձրի սպաստանարանէ մը, ձրի դար-
մանատունէ մը, ուր պաշտօն կը վարէին քսանուհինգ
քոյրեր: Առանց փառաւոր շէնքեր ըլլալու, անոնք լի ու լի
կը բաւէին եղած պէտքերուն: Ոչ փառաւորութեան, և
ոչ ալ հանգստաւէտութեան տեսակէտով կը հաւասարէին
Ամերիկեան Բողոքական հաստատութեանց, ուր կը
խուժեն անհնար գրամաղլուխներ ու երբեմն մէկ քանի
միլիոնի հասնող նուիրատուութիւններ: Բայց առանց
ունենալու հասոյթի ուրիշ աղբիւր, բացի Կաթոլիկնե-
րուն սղորմութենէն, մեր միսիօնարները կը տարածէին
սէր հանգէպ Պրանսացի, կը սորվեցնէին անոր լեզուն և
անոր ոգին կ'աւանդէին ոգի՝ ներդաժաւութեան ու
հաւատարմութեան: Գպրոցներու մէջ, առանց աղգի և
կրօնի խարութեան, քաղաքին բոլոր աղաք կ'ընդունե-
ուէին, Թուրք ու Յոյն, Հայ և Հրեայ, Ֆէլլահ ու

Ֆրանսական «Վիքթոր Հիլիօ» մարտնչական զօրքերն
մառ մը, Մերսինի եկեղեցիէն վերադարձած միջոցին
լուսանկարուած

Հայ ցահասակի մը դիակը Մերսինի ծովեզերք,
մարտնչական զօրքերուն կողմէ լուսանկարուած եւ հրատարակուած
Ֆրանսական «Մաքէն» օրաթերքին մէջ

Երեւելիներն առոր վրայ չըջեցան քաղաքին մէջ, իրենց արուած պահնորդներուն ուղեկցութեամբ: Ժամը 11ին մօտ յանկարծ ամէն կողմէ հրացանի հարուածներ պայթեցան: Պահնորդներէն մէկը նշան առնելով երեւելիներէն մէկուն Դաւիթ էֆ. Ուրֆալեանի, որուն կ'ուղեկցէր, պոսաց. — «Յանուն Բարձրելոյն Աստուծոյ, քեզմով կ'սկսիմ», ու գետին փակց դիտապատտ:

Հրացանի սուղին հարուածներուն իսկ, ի Սէն Բօլ, ինչպէս ի Բեթանիա եռագոյն դրօշը պարզուեցաւ, բոլոր դռները բացուեցան: Ապաստանն է այս դօր Պրանսա կ'ընծայէ բոլոր յուսահատներուն, ապաստանն որ ցայն վայր բնաւ բռնաբարուած չէր, զի այն տուններուն առջև, որոնց վրայ կը ծածանէին մեր դրօշը, Արեւելքի մարդիկ կը տեսնէին, ըլլայ մինչև իսկ իրր ստուեր, Պրանսան, այն ազգը, որ Աստուծոյ շարժուձեւերը կը կատարէր, տարածելով իր մէկ սուրը, ու գիտէին կէս դարէ ի վեր որ անիկա շատ ծանր կը դարնէր: Ի Բեթանիա, Մայր Մէլանի պարզապէս ըսաւ ին աղջիկներուն, որ ծունկի եկեր էին և ինքզինքնին կը յանձնէին Աստուծոյ. — «Բոյրերս, դուռը գացէք, և ընդունեցէք բոլոր զանոնք որ կ'ուղեն մեր մօտ ապաստանիլ:»

Հինգ վայրկեան ետքը խելայեղ դրացիները ներս կը մտնէին դռներէն, պատուհաններէն ու պատերուն վրայէն:

— Օրը տարածամեղուն, կ'ըսէ քոյր մը, աւելի քան 2000 Հայ կար մեր մօտ:

Ի Սէն-Բօլ ամէն ինչ զրաւուած է, սերտարան, դասարան, ննջարան, եկեղեցի, խօսարան, բակ, ճաշարան ու Հայրերուն սենեակները: Եղան վայրկեաններ ուր ըսկէն անցնելու համար Ժէզուիթներէն մէկը ստիպ-

աւեցաւ քողիլ այնտեղ ապաստանած մարդոց ուսերուն վրայէն: Բարեբախտաբար վարժարանին գիշերօթիկ աշակերտներն արձակուողի մէջ էին, և վերակացուն՝ Հայր Ժիւլ գացեր էր Մէրսին՝ զանոնք առնելու համար. լսելով որ ջարդ կայ Ատանայի մէջ կառախումբ նստաւ, բայց կայարանին մէջ վար դրուեցաւ, որով նիւթապէս արգիլուեցաւ Վանատուն երթալէ: Սակայն այնտեղ միջոցներ ձեռք առնուեր էին: Իրենց կեանքը վտանգի տակ դնելով՝ Հարք Սապաթիէ ու Պընուա գացին Բեթանիա՝ օգնելու համար Բոյրերուն: Հարք Ռիկալ և Թապէլ, Մարիաններուն հետ մնացին Սէն-Բօլ, սպասելով որ Ատանայի նիւպատսը կամ կուսակալը գան կամ օգնութիւն դրկեն: Հրացանածգութիւնը կը շարունակուի անդին չուկային մէջ Հայերուն խանութները կը թալանուին, տպա կողոպտաւի կը արուին անոնց տունները, ու թալանէն ետքը կը հրկիզուին:

«Տեղ տեղ պատշգամները կը թրծուին քարիւղով, իսկ ուրիշ տեղեր ծակեր կը բացուին՝ տուններուն մէջ նետելու համար դիւրաւառ նիւթեր:»

«Ժամը 6էն սկսեալ, կը գրէ քոյր մը, հրդեհը մեղ կը չըջապատէ ամենուստ:»

Հրդեհէն փախչելով Հայերը կը ջանան հասնիլ Պրանսա. հաստատութիւնները, բայց փողոցներուն բերանը թուրքեր զիրենք հրացանի կը բռնեն կամ կը դաշունահարեն և բռնի կը տանին ձեռք անցուած աղջիկները:

Կիւրիւր. — Ամբողջ գիշերը հրացանածգութիւն կատարուեցաւ և հրդեհը տարածուեցաւ, խուժանը կը չըջի քարիւղով լեցուն ջրհաններ քաշելով: Պաշտպողուգները, որոնք գրգռուած էին Պրանսական տուններու մէջ իրենց դռներուն ընծայուած պաշտպանութենէն, կ'սկսին դուր-

սէն կրակ ընել այն ամէն բաներուն վրայ որ կ'երևաին այդ տուններէն: Առտուն ժամը 4ին մօտ, Հայր Սապաթիէ ուզեց ելլել պատշգամ, «լաւագոյն կերպով զխաւով համար կացութիւնն ու վտանգը:» Հաղիւ թէ բացեր էր սանդուխին դուռը, երբ նշան առնուեցաւ իրեն դէմ: Գնդակ մը գլուխը կը քերէ կ'անցնի, իսկ ուրիշ մը կը զարնէ զինքը աջ կողէն, կ'անցնի 11րդ կողակրին քովէն և դուռն կ'եկէ՝ զարնելով դռան, զոր կը ճեղքէ:

«Ասիկա գաւազանի հարուածի մը ազդեցութիւնն էրաւ:» Բայց Հայր Սապաթիէ ձեռքը կ'տանի կողին, և արիւնով կ'ողողուի անիկա: Տարօրինակ շորհով մը վէրքը բնաւ չի կասեցնել զինքը, և հաղիւ նախնական դարմաններն եղած, կը դառնայ պարտականութեան գլուխը, կը խոստովանեցնէ, արձակում կուտայ, աղօթք ընել կուտայ ու կ'աղօթէ:

Կէս օրէն ետքը Բեթանիա կ'հասնի Մէրսինի Սնդկ. հիւպատոս հաղարպետ Տօթի-Ուէլի: Ատանա վաղած եկած է առաջին լուրին վրայ: Առջեւէն ունենալով շեփորակիր մը, որ փողեր կը հնչեցնէ ու ետեւէն զինուորացիներ, զորս առած է կուսակալէն, ձիով կը չրջի փողոցները, զինուորական համազգեստն հագած և ջանալով կարգ կանոնի բերել պաշտպօղուգները: Թեւէն կ'փրաւորուի գնդակով մը, Բայց չի կասիր, լիակատար ի գլուխը կը հանէ իր պարտականութիւնն ու պատիւ կ'ըրէ իր ազգին:

Կ'ըսէ քոյրերուն. — «Ձեզի չարիք չպիտի ընեն, պայմանաւ որ ձեր չէնքէն հրազէն չպարպուի:»

Արդէն Հայերն զգուշական միջոցներ ձեռք առած են և ապաստանողները կը ստիպեն. յանձնել իրենց զէնքերը: Անոնք որ կ'մերժեն, կը ստիպուին ետ դառնալ: Անմիջապէս ուրիշներ կուգան անոնց տեղը:

Հինգ-վեց հազար փախստական կայ վանատան մէջ երկու երեք հազար ալ Քոյրերուն մօտ: Հրացանաձգութիւնը, որ պահ մը ընդհատուել էր հիւպատոսին Բեթանիա գտնուած միջոցին. ա'լ աւելի սաստկութեամբ կ'սկսի անոր մէկնուէն ետքը. զինուորներն հասած են, բայց պահեստի զինուորներ են անոնք՝ առանց համազգեստի, և կը կորսուին ջարդարարներուն մէջ, անոնց կը հետեւին, և լաւագոյն կերպով զինուած ըլլալով՝ ահարկու կը դառնան:

Երկրորդ գիշերն իր արհաւիրութեամբ հաւասարեցաւ առաջինին: Առտուն ժամը 10ին, բոցերը կ'մօտենային Բեթանիոյ Հրացանաձգութիւնը կը սաստկանար թի՛ Քոյրերու Հաստատութեան և թէ՛ Ամերիկեան Վարժարանին դէմ, որ երեսուն քայլ աւելի վերօք կը դառնուի: Պէ՞տք է պարպել տունը, և մէջի մարդիկն ուղղել դէպ ի վանատուն որ արդէն լեցուն էր այնքան, բայց աւելի խնայուած կամ լաւագոյն կերպով պատրաստուած: Արդարեւ, Հաստատութեան չրջակայքը կեդրոնացած էր:

ՀԱՅՈՑ ԸՆԴԴԻՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Առաջին օրերուն մէջ Հայերը ջարդեցին իրենց դէմ յարձակողները, և զգալի կորուստներ պատճառեցին անոնց:

Այն պահուն ուր իրենց ապաստանարանը ձգել հուզող փախստականներուն ճիւղերուն ու արտասուքներուն մէջտեղ կը կազմուէր որբունիներու ու մայրապետեւութեան կը պատկի խումբը, Հայր Ռիկալ հասաւ եկաւ Սէն-Փօլէն, բացարձակապէս ընդդիմացաւ այս մեկնումին, որովհետեւ ճամբէն կարելի չէր անցնիլ: Այն ատեն վարդապետ մը ընդհանուր արձակում տուաւ, զոր ամէն ոք ընդունեց ծնրագիր: Մահուան կ'սպասէին, Մայր Մէլանի կանչեց իր աղջիկները:

— Քայրերս, ըստ անոնց, չեմ ստիպեր ձեզ, բայց կը հրաւիրեմ զանոնք որ քաջութիւն ունին, ինծի հետ գրաւել պատուոյ դիրք մը:

Ամենքն ալ կ'նետեւին իրեն ու կը համախմբուին դրան ետին: Թող ջարդարարները ներս մտնեն, ամէնէն առաջ պիտի դանեն այս Թրանսալի մայրապետներն ու քահանաները ու պէտք է անցնին անոնց մարմիններուն վրայէն, իրենց զոհերուն հասնիլ կարենալու համար: Կը զարնեն դրան՝ աւելի ուժգին:

— Բա՛ցէք, Հայր, կ'ըսէ ուժգնօրէն Մայր Մէլանի Հայր Պընուային:

Ու միեւնոյն ժամանակ ձեռքը կը դնէ դրան մղա-
կին վրայ: Ժէզուիթը կանխաւ ազդարարած է իրեն: Արդէն դրան սեմին վրայ է, բայց եկողները ջարդարար-
ները չեն, այլ կանոնաւոր զինուորներ են, զորս վեր-
ջագէտ կը զրկէ կուսակալը. Վանատան Հայրերուն նոր
և աւելի ստիպողական մէկ պահանջման վրայ: Փղձկուծի
վայրկեան, զինուորներուն պետը կ'իջնայ ձիէն, կը սեղմէ
Մայր Մէլանի մայրապետներուն ու քահանաներուն
ձեռքը: Զինուորներ կը մարեն հրդեհը որ հասած էր մինչև
մատուռ, և պահակներ կը դրուին իւրաքանչիւր դրան
առջև:

Յետոյ սպաները կը պահանջեն որ ժէզուիթները մէկ
քանի զինուորներու հետ չըջին այն թաղերն ուր կռիւը
կը շարունակուէր, և խաղաղութիւնն հաստատեն: Հարք
Սապաթիէ և Պընուա, իւրաքանչիւր քայլափոխի
վտանգի ենթարկելով իրենց կեանքը, քաղաքին գրեթէ
բոլոր չըջանը կ'ընեն ու ականատեսները կը հանդիսանան
բովանդակ արհաւիրքին: Թալանի հատակոտորներն հըր-
կիդեալ վաճառատուներուն առջև, արդէն փտած
դիակներ՝ այնքան որ «տեղ տեղ, կ'ըսեն. դժուար

բաւ կրնային անցնիլ առանց կոխկռտելու զանոնք»:
այրած մտերու գարշահոտութիւնը ո՛չ մէկ բան կը կասե-
ցընէ իրենց խանդը, և մինչև կուսակալին պալատան
բակը խաղաղութիւն կը հռչակեն ու կը պահանջեն:

Հաղիւ թէ խաղաղութիւնն հաստատուած կը թուի-
ները կուսակալը միջոցներ ձեռք կ'առնէ:

Բեթանիա կամ Սէն-Բօլ ապաստանած Հայերը
ստիպուել էին իրենց զէնքերը յանձնել հայրերուն, որ
զանոնք պահած էին խնամով. կուսակալը կը պահանջէ
զէնքերն իրեն յանձնել: Ուրիշ տեղ, կուսակալը կը
գործածէ հայրերն զինաթափութիւն քարոզել և յորդո-
րել ժողովուրդն որ յանձնէ զէնքերը: Խուռներամ բազ-
մութիւն մը այնպիսի անորակելի աղտեղութիւն մը յա-
ռաջ բերած է Թրանս. տուններուն մէջ որ Հայերը վախ
կը յայանեն թէ «ժանտախտի պատուհաս» յառաջ պիտի
գայ: Բայց հրդեհները կը շարունակուին և փախտա-
կաններէն մեծագոյն մասը կը մերժէ գոնէ մինչև երեք-
շարթի օր, Ապրիլ 20, մեկնիլ ապաստարանէն:

Կամաց կամաց սակայն, վստահութիւն կուռնենան,
կը քաջալերուին դուրս ելլելու, կը տեսնեն իրենց քան-
դուած տունները, ուրիշ տեղ կը փնտռեն ապաստան, զոր
ոմանք կը գտնեն բարեսիրտ Իսլամներու մօտ, ուրիշ-
ներ՝ կայարանին մօտակայ գործարաններուն մէջ, կամ
ըստ բախտի կայաններու մէջ:

Ի Բեթանիա, վիրաւորեալները կը խուժեն դարմա-
նատուն, երկու բժիշկ և հինգ քոյր օրական միջին հաշ-
ուով 120 վիրաւոր կը դարմանեն. կանգուն մնացած
երեք տուններուն մէջ Մայր Մէլանի կը բանայ հիւան-
դարաններ: Դարմաններուն համար միջոցներ կան, բայց
պէտք է թէ՛ դուրսը և թէ՛ ներսը գանուող այսքան

մարդոց անունը տալ : Երկու օրէ ի վեր բան մը կեր-
ուած չէ : Կուսակալը կը զրկէ քանի մը պարկ ալիւր , և
Քրիստոնեայ ընտանիքներ իրեն կ'հետեւին :

Մայր Մէլանի մտքի արթնութեամբ մը և իր քա-
ջութեան հաւասարող կազմակերպիչ կոարդութեամբը
փուռ մը կը հաստատէ :

Օրը երկու անգամ հաց պիտի բաշխուի : Քրիստոնե-
այ մը կրցեր է ազատել շաքարի պղտիկ պաշար մը ,
զոր կը յանձնէ :

«Մինչև երկու օր , կը գրէ քոյր մը , պիտի կրնանք
շաքար աւելցնել հացին վրայ :»

Բայց ո՞րքան կ'եղակարծ են այսպիսի միջոցներ , և
ո՞րքան շուտ կ'սպառին անոնք : Այն տանն , թարգմանի
մը ընկերակցութեամբ որ կ'աղաղակէ իրենց թշուառու-
թիւնը և երկու ընտանիքի հետ Քոյրերը երկու առ եր-
կու կ'իջեն փողոց իրենց խնամած եղկելիներուն ի նպաստ
մուրալու համար : Նախ՝ կ'ըջին Քրիստոնեայ թաղերը
տունէ տուն , բայց անոնք ա՛յնքան թալլուած են և
պեւքերն այնքան մեծ են որ . . . : Այն տանն կը դիմեն
Խալամներու , կը մուրան շուկայի վաճառականներէն , սըր-
ճարաններու յաճախորդներէն , ու կուսակալէն անոր պաշ-
տօնատունն երթալով , մեծ շնորհակալութեամբ կ'ըն-
դունին ինչ որ կը տրուի կամ ինչ որ կընտրուի իրենց ,
և աչքին տակ Մայր Մէլանէին , որ կը հսկէ ամէն բանի
վրայ , Քոյրերը զայն կը բաժնեն սովնալներուն : Ամսոյս
23ին Քոյրերն ուրախութեամբ կը տեսնեն Ֆրանսական
նաւատորմին սպաներուն ժամանումը , կուգան Վիքթոր
Հիւկոյի սպաները և մէկ քանի ժամուան համար ալ
Ֆրանս . Դեր-հիւպատոսը : Միջերկրականի Ֆրանս . նա-
ւարածինն համախմբուած էր ի Վիլֆրան ուր նախագահն

Ասանայի ալէսին միջոցին այրած Ֆրանսացի Ֆիսուսանցներու
գիւեօրիկ վարժարանի նսկայ շէնքին կմախը

Ասանայի ալէսին միջոցին այրած Հայոց Աւետեան վարժարանի
շէնքին կմախը

աչքէ պիտի անցունենր մարտանաւերը: Կրիկիոյ ջարդե-
րուն լուրին վրայ, նաւախուժը մը, Գ. ծովակալ Բիւ-
վէյի հրամանին ներքեւ, հրահանգ ստացաւ մէկնելու
գէպի Պէյրութ ուրկէ Վիքթոր Հիւկօ զրկուեցաւ Մէր-
սին, և Վէրիթէ Իսկէնաէրուն: Վերջապէս, Եւրոպա-
կը թուի թէ կը յուզուի: Ծովախորշին մէջ կան Ֆրան-
սական, Անգլիական, Գերման, Ռուս, Իտալական զրա-
հաւորները: Սպաները կ'այցելեն Ատանա, կը տեսնեն
գիւղերը, աւերակները, անհերքելի ապացոյցները կաղ-
մակերպուած ջարդին, բայց ասիկա գէշ երազ մ'եղաւ:
— Վերջացած է, այնպէս չէ:

Ո՛հ, վերջացած չէ: Ապրիլ 25 Կիրակի օր, իրիկ-
ունն ժամը 5¹/₂ ին, Հայեր կը խուժեն Վանաստան եկե-
ղեցին, պուլաւով. — «Ձինուորները գէնք կը պարպեն
մեր վրայ»: Հրացանի հարուածներ կը գուռն կանոնա-
ւոր զինուորներ են որ նշան կ'առնեն ու կը սպաննեն
Բրիտանականները, երբ անոնք ամէն միջոցէ դուրկ ու
լեղապատառ, որովհետեւ հիմա ոչ ոք գէնք ունի. ու
չի կրնար պաշտպանել ինչքերը, կը ջանան վախճիլ գէպի
Եւրոպական տունները: Հայոց վարժարանը բոցերու մէջ
է, և հիւզ հարիւր Բրիտանական կը կորսուին այն տեղ:
Նոր շուկային մէջ դանուող Հայոց Եկեղեցին ալ պիտի
հրկիւղուի. ինչպէս ամբողջ թաղը: Մառիթ եղբայր
Անթուան — Պիօսքօն կը վազէ այնտեղ ու իր կորովիչ
լեզուով կ'ստիպէ Թուրքերը անցը տալ այն տեղ ապաս-
տանած ժողովուրդին: Վանաստան մէջ Խօթը ուլթը հա-
զար Բրիտանական կայ, բոցեր չըջապատած են զանիկա,
և շուրջը բոլոր կեցած են զինուորներ. որ գէնք կ'ար-
ձակեն ներս մտնել կամ դուրս ելնել ուզողին վրայ:
Ամսոյս 26ին առտուն կանուխ կ'սկսի աշիլ Բոյրերուն

կողմէ Սէն-Բօլի մօտին հաստատուած հիւանդարանը:
Բոյրերը մէջուղի փողոցէն կ'անցնին ու կ'ապաստանին
Սէն-Բօլ, զնդակներու տակէն փախչելով:

«Հոյր Ռիկալ դրան առջեւ կը կենայ իրը զինուոր».
ու Մառիթ եղբայրներն իրենց կռակին վրայ կը կրեն
անկարող վերադարձները, ամէն ինչ որ կը քալէ,
կը կառչի Բոյրերու գողնոցներուն ու քողերուն, ու
կ'անցնի անոնց հետ: Կէս օրին հիւանդարանը կ'այրի
իր ամբողջ պարունակութեամբ, մահճակալ, ճերմակե-
ղէն, վերակապ, պալար, «ամէն ինչ, կը գրէ Բոյր մը,
նոյն իսկ սիրական Ֆրանսական դրօշը, որ կը ծածանէր
տան վրայ»: Այն պահուն որ հրդեհը պիտի հասնէր Գօ-
լէճ, փողոցէն կ'անցնի քսան զինուորներուն հետ՝
Անգլիոյ հերոս հիւպատոսը: Չեռքը վիզէն կախած վի-
րակապով, միւս ձեռքովը կը բռնէ ձիուն սանձը, կու-
րայ ազատել փախստականները, երաշխաւորելով որ
զիրենք պիտի առաջնորդէ ողջ առողջ Կուսակալին սաշ-
տոնատունը: Բայց փախստականները միմիայն Հայրերուն
հետ կ'ուզեն դուրս ելլել, ուստի ժէզուիթներէն մէկը,
ու Մառիթ եղբայրներն իրենց կ'ընկերակցին մինչև
Կուսակալին պաշտոնատունը. ուր ամէն մարդու վրայ
կը խուզարկուին, և ի չգոյէ գէնքի, կ'առնուին զրբ-
պանի դանակները:

Այս միջոցին հրդեհը հասած է Վանատուն, զինուոր-
ներն այնքան հաւատարմօրէն կը պաշտպանեն զայն որ
ժէզուիթներուն կ'արգիլեն առնել ո՛ր է բան իրենց
կահ կարասիէն: Իրիկուն է, Մեծաւորը մտնելով Բե-
թանիա, որ ցայնվայր պահպանուած էր, կ'ըսէ Մայր
Մէլանի, «Առէ՛ք, ձեզի կը յանձնեմ ինչ որ կը մնայ
ժէզուիթներուն»: Տունին բանալիներ են ասոնք:

Բայց նոյն իսկ Բեթանիա վտանգի մէջ չէ՞ միթէ։
Ու եթէ ա՛լ աւելի երկար տառն մնան այն տեղ, ի՞նչ
պիտի բլլան որբուհիներն ու այն տեղ ապաստանողները։
Անգլ. Հի սլատոնն այնտեղ է ու կը պնդէ, Հայր Ժիւզ
կը հրամայէ, մեկնիլ որոշուած է, և ի գլուխ անցնելով
աղաչաւոր թափօրին, Քոյրերն ու Հայրերը կը քաշեն
դէպի Կուսակալին պաշտօնատունը, ուրկէ Քրիստոնեա-
ները պիտի բաժնուին Եւրոպական այլ և այլ գործարան-
ներու ու տուներու շուրջը։ Քոյրերը կ'ընդունուին
Անգլ. Հիւպատոսարանը, «Հիանալի կերպով Դընդուն-
ուինք Անգլիոյ Հիւպատոսուհիին էօղմէ» կը գրէ հայրե-
րէն մէկը։ Իր հրաշալի անձնութիւնը զինքը կը դնէ
մեր մայրապետներուն հետ հաւասար աստիճանի վրայ։
Եւ սիրտը նոյն մետաղէն է ու նոյն բոցնրուն մէջ թր-
ծուած։ Այս կիներն արժանի են դէպի բարին հիանալի
ու սուրբ նախանձաշուգղութեան մը մէջ միանալու։

Ամսոյս 27ին, առտուն Մայր Մէլանի բնկերակցու-
թեամբ Հայր Ռիկալի կը դառնայ Բեթանիա զոր աս-
կաւին չէին լափիլդած բոցերը։

«Վիքթօր Հիւկօ»ի Բ. հրամանատարը կը միանայ
քսան ղինուորներու զորս առած է Կուսակալէն, և կը
կաղմակերպէ սպասարկութիւնը, ինչպէս իր մարտանա-
ւին մէջ։ Իրը վրէժ, խուժանը մէկ քանի քայլ հեռու
կրակի կուտայ Ֆրանս. թարգմանին տունը։ Շնորհիւ
ձեռք առնուած միջոցներուն, երկու օր կ'անցնի գրեթէ
հանգարտ։ Ամսոյս 29ին բոլոր կրօնաւորներուն հրաման
կը արուի դառնալ Մէրսին։ Ժէղււթներէն մեծագոյն
մասը կը մերժէ։ Հայր Ռիկալ պաշտօն կ'ստանայ Քոյ-
րերը առաջնորդելու, Քոյրերը, որոնցմէ երկուքը յա-
ջորդ օրն իսկ, ամսոյն 30ին, կը դառնան իրենց օր

գրուհիներուն ու վերաւորներուն մօտ։ Մայիս մէկէն եր-
կուքի գիշերը, ի Բեթանիա, զոր ներքուստ կը պաշա-
պանեն քսան ղինուորներ, ուր արտաքուստ ալ կը գլու-
նուի «Կառավարութեան մարդոց կողմէ» դրուած պա-
հակախտմարտու հակադրութեան ներքեւ, յանկարծ հրդեհ
կը ծագի այնպիսի սաստկութեամբ որ անկարելի կ'ըլլայ
ո՛ր և է բան աղաւթ իրեղեններէն։

Շնորհիւ Հայր Ժիւզի արժամատութեանը, Քոյրե-
րուն ու որբուհիներուն կեանքը կաղաւթի։ Գիշերօթիկ
դպրոց, մատուռ, եւն., կ'անհետին, և միայն որբանոցն
ու դարձանատունն են որ կ'աղաւթին։ Ո՞վ կրակ տուաւ
Շէնքին այն անկիւնը, ուրկէ սկսաւ հրդեհը, կը գլու-
նուէին հինգ վեց պահակներ, որ, կը գրէ Ժէղուիթ մը,
«մարիներուն բարեկամ չէին»։

Յերեկը, դէպ-իւրեք ատոն անձամբ եկաւ կրկնելու
կրօնաւորներուն՝ Մէրսին երթալու հրամանը։ Ի դար-
ձին, հեռագիրով կը պահանջէ գեապանատունէն որ հայ-
րենիք դարձուին քսանրոթի Քոյրերն ու իրենց որբու-
հիներէն երեքը։ Դեապանատունը վեցի կը դեղչէ մեկնե-
լիքներուն թիւը ու քիչ մը ետքը օրքան արախ զղջան
այս անօրինութեան վրայ։

ՎԵՐՁԻՆ ԶԱՐԴԵՐԸ. — Մայիս 2ին ամէն ինչ
բնաջինջ եղած էր, ամսոյն 4ին Մայր Մէլանի և Հայր
Ժիւզ կ'որոշեն դառնալ Ատանա ու բնալ հիւանդա-
րան մը։ Ամսոյն 8ին, նոյն օրն իսկ ուր Քոյրերէն
տասը «Սակաւէն» կը դրուին, Մայր Մէլանի և Հայր Ժիւզ
իրենց հիւանդարանին կը կշեն օգնութեան գրասենեակ
մը։ Շնորհիւ «Վիքթօր Հիւկօ»ի հրամանատարին, որ իր
մարտանաւին ատօղձադործներէն երկուքը կը զրկէ,
և հիւանդարանի գրասենեակը կը բացուի ամսոյն 12ին։

Օրական մինչև 1,700 մարդու օգնութիւն կ'ընծայուի։ Մայիս 13ին կը բացուի դարմանատունը, ուր «Վիքթօր Հիւկօ»ի առաջին բժիշկն հիւանդները կը քննէ։ Ամսոյս 18ին, Հայր Ռիկալ կը դառնայ Մէրսին, մնացած քոյրերուն հետ և 19ին կը բանայ երկրորդ հիւանդարան մը։ Ամսոյս 16ին, «Ժիւլ միշլէ» Պէյրութէն բերած է բժշկական վարժարանի բժիշկներուն հետ ամէն տեսակ նիւթեղէն և կատարեալ դեղարան մը։ Բնդհ. Հիւպատոսն այս ամբիւր օժանդակութիւն ստացած է և եթէ Քոյրերն ու միսիօնարներն անձնապէս բացարձակ չքառութեան մէջ կը գտնուին, զոնէ շնորհիւ ծովակալին ու հիւպատոսին կրնան խնամել ու դարմանել հիւանդներն ու վիրաւորները, բայց հաղարաւոր հայեր սպաննուած են, միմիայն Ատանայի մէջ գրեթէ երեսուն հազար հոգի։

Արդարեւ, մինչ այս տուամները տեղի կ'ունենային մայրաքաղաքին մէջ Կիլիկիոյ ամբողջ մակերեսին վրայ հողը կը թնդար Քրիստոնեաներու ռաքերուն տակ էգպէղի մէջ։ Հալէպի և Իսկէնաէրունի միջև, ստորոտը Ամանոս լեռանց, որ այժմ կը կոչուին Կեալուր տաղթիւրքմէններու Հայերու և Քրիստներու միջև՝ որ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, ապրուստի ուրիշ միջոց չունէին, բացի կողոպուտէ։ Լաղարիները 1868էն ի վեր կը պահէին միսիօնարութիւն մը, որ սկսեալ 1873էն կարեւորութիւն ստացեր էր. և մինչև իսկ մասնաճիւղեր հաստատուէր։ Ապրիլ 15ին լեռան Հայ գիւղերէն անոնք որ խոյս տուած էին Քրիստներուն յարձակումներէն, փախան վանք, ուր 1600 հոգի խոնուեցան։ Հայր Տիլանտ Մեծաւորը միակ մնացեր էր, Պուլկար վարդապետի մը հետ Բանդէս անունով և սրաշարու մը տակեց։ Ապրիլ 15ին մինչև Մայիս 2,

«Տասնը եօթը գիշեր շարունակ, Հայր Տիլանտ հրակեց, առանց լնու հանդիստ տանելու. ցերեկը մէկ քանի ժամ կը քնանար առանց հանելու հագուստները։ Երկու յարձակումներու միջոցին զոր գիւղին դէմ գործեցին, Հեգպէղի մօտէն անցած ատենին Տէօրթ Եօլի խուժանները, Հայր Տիլանտ շարունակ կեցաւ դրանք առջև վանքին որ վտանգի ներքև կը գտնուէր, ու մերժեց յանձնել այն տեղ ապաստանողները, ըսելով յարձակողներուն թէ պէտք է նախ զինք սպաննեն դպչելէ առաջ Հայերուն զորս ինք կը պաշտպանէ։»

Արդէն, անոնցմէ չէր որ անձնատուր կ'ըլլան առանց կռուելու։ Հայր Տիլանտ բարոյական հեղինակութեամբ և կրօնապետական արժանապատուութեամբ կը պաշտպանէր վանքին դուռը և պատերուն ետին Քրիստոնեաները կը հսկէին զէն ի ձեռին. ու վտանգի ամենափոքր աղաղակին ամէն ոք կը վազէր իր տեղը, զէնքն ուսին։ Պահապաններուն արամադրութիւնը լաւ է. բայց քիւրտերն աւելի քան երկու հազար են ու աղէկ հրացաններ ունին։

ՎԱՍԽՃԱՆԸ. — Մայիս 2ը կը զուգադիպի Կիրակի օրուն մը։ Վճռական յարձակումի մը կ'սպասուի։ Փրկութիւնը այն ստեն միայն կրնար գալ, երբ հասնի Ֆրանս. Հալէպի հիւպատոսը, որուն համար լուր առած են թէ ճամբայ ելած է, ուտելիք չկայ և համաճարակէ կը վախցուի։ Փախստականները, ուժասպառ, ջգայնոտ, խելացիոր ամենափոքր աղմուկ մը լսելով իրարու մօտ կը սեղմուին, ինչպէս հօտ մը փոթորիկի պահուն, բարի հովիւին շուրջը։

Այլեւս զանազանութիւն չկայ, կ'ըսէ Հայր Տիլանտ, Գաթուիկներուն, Բողոքականներուն և Հայերուն միջև Մենք ամենուն ալ հայրերն ենք։

Սակայն պատարագ կը մատուցուի :

«Հեծելըտուքները կը խեղդեն պատարագի եղանակները : Իրական պատարագ մ'է հոգեհանգիստի : Հաղիւթէ կրօնական զգեստներս հանած եմ երբ մեր քով կը խուժեն ,»

«Ի՞նչ կայ :

«Փրանսայի հիւպատոսը հետեւորդներուն հետ ջարդուեր է ասկէ հինգ ժամ հետու տեղ մը :»

«Պաշտօնակիցս կը կանչեմ :

«Ս. հ սիրելիս , կ'ըսեմ անոր , վերջին ժամը եկած է քաջութիւն :»

«Կէս օրէն ետքը ժամը Յին մօտ յանկարծ կը թընդան զարհուրելի աղաղակներ : Զիաւորներ կուգան քառասույակ : Մեր բոլոր մարդիքը իրենց տեղն են և սուգ պիտի յախենք մեր կեանքը :»

«Թատերական տեսարան , հիւպատոսն է Մ. Ռոքֆէրի , իր թարգմանին , Մ. Ալեքսանտր Պալիի և տաղտաբաներու խումբի մը հետ որ կուգայ թափօրին առջեւէն , փոշիէն ճեփ ճերմակ կտրած :»

«Ի՞նչ հաճոյքով կ'ողջագուրենք , կը զրէ Հայր Տիւանո : Տասնը եօթը օրէ ի վեր առաջին անգամ բլլալով զանգակը կը հնչուի բոլոր ուժով : Հէք սիրելի զանգակ - Ուրախութենէս կ'արտասուեմ : Պաշտօնակիցս , Տ. Բանգէս Մառտէյէզը կը հնչեցնէ գայարափողովը , և կը գոչէ - «Կ'ցցէ՞ Պրանսան , կեցցէ՞ Տէր հիւպատոսը , անոր կը պարտինք կեանքերնիս :»

Անմիջապէս պաշտօնումը կը վերնայ և կ'ազատի թրաբեանց մննաստանն ի Շէյխի : Նօթը-Տամ Տիւ - Սաքրէ - Բէտո՝ ուր Հայր Էթիէն Լապառտէն նոյնքան Գրիատոնեայ պատապարած է նոյն փորձութիւննե-

րուն ենթարկուած , և այն անձկութիւններուն մատնուած , Հայր Տիւանոյի նման մերժելով միեւնոյն յամառութեամբ՝ յանձնել իր վանքն ապաստանած հայերը :

Այսպէս , ուր որ ալ ընակին , ինչ զգեստ որ ալ կրեն , ինչ միաբանութեան ալ պատկանին , Փրանսացի կրօնաւորները հիանալի անձնութիւններու ցոյց տուին : Անտիոքի և Թարսուսի մէջ , ուր ջարդու հրդեհ իրենց արհաւիրքներով հաւասարեցան Ատանայի մէջ տեղի ունեցած ջարդերուն և հրդեհներուն Բարուչինեանները , Սուրբ ընտանիքի Գոյրերը , Երեւման Սուրբ Յովսեփայ Գոյրերը , հաւաքեցին , պատապարեցին ու անուցին ողջ մնացողները կին ու աղայ :

Ի Թարսուս , ուր մէկ քանի հարիւր Հայ ջարդուեցաւ , ի Բոստուպէք և Մէրսին , ուր ընտա արիւն չհոսեցաւ , խուռներամ բազմութիւններ ապաստան գտան Բարուչինեաններուն մօտ՝ «յամառ պաշտպան այն դառին , որուն նուիրուած են երեք դարէ ի վեր Արեւելքի մէջ :»

Հայրենասիրական հպարտութեամբ է որ ստիկա կ'ըսեմ : Ոչ ոք այն Փրանսացիներէն , որուն տունն ապաստան եղած է , փորձութիւնն ունեցաւ իր գոյութեան և իր ինչքերուն պահպանումը գնել կեանքով : Այն թշուառ էակներուն որ ինքզինքնին իրեն յանձնէին : Բարուչինեան ու Լազարիսթ Թրաբեան ու Ժէզուիթ , զանոնք անուցանելու համար սպասելով իրենց գերագոյն միջոցները , անոնց սորվեցնելով արիւթութիւն , ու այն վայրկեաններուն իսկ՝ ուր մահը կը թուէր վերահաս , անոնց սիրտերն ապահովելով Փրանսական զուարթութեան ժպիտովը , իրենց ապաստանողները տալին մինչև փրկութիւն :

Ու կրօնաւորներուն մօտ կ'երեւին դործարանատէր-

ներ, ճարտարադէտներ, վաճառականներ, Տէր և Տիրին Տօղէ Համլարիէի իրենց գործարանին մէջ ապաստան ընծայեցին ինը հարիւր հոգիի, զանոնք մնուցին իրենց պահեստի ցորենով, ու աւելի քան մէկ ամիս, հիանալի մխիթարութիւններ չուպլեցին, նմանապէս Համլարիէի մէջ՝ Տրիկին Սապարիէ:

«Ջարդէն խոյս տուող բոլոր Քրիստոնեայք իրեն կը պարտին կեանք երնին: Հազար հինգ հարիւր հոգի էին: Երեսուն այր և երեք հարիւր եօթնասուն կին միայն ժամանակ ունեցան ապաստանելու գործարանը... Սապարիէ ընտանիքը մնոյց ու պատսպարեց աւելի քան հարիւր յիսուն այրի ու որբ: Յետոյ, Մ. Շառիէ, գլխաւոր ճարտարադէտ Ատանայի կուսակալութեան կամուրջներուն ու խճուղիներուն, Մ. Կոտար ճարտարադէտ պաշտօնեայ Օսմ. Հանր. շինութեանց նախարարութեան: Անտարակոյս կը մոռնա՞ն անուններ, բայց գոնէ ի վեր հանեցի զանոնք. անոնք պէտք էր յիշուէին այստեղ, մանաւանդ որ Հանրապետութեան կառավարութենէն զնահատուեցան, և ստացան ոսկի և արծաթ շքադրամներ, անոնք որ կառավարութեան կողմէ ամենէն աւելի արժանաւոր դատուեցան:

Ամենէն վերջի պահեցի այն անձնաւորութիւնն որ Քրիստոսի պաշտօնականներուն միացնելով Պրանսայի պատուիրակը, այս անգամ եւս ցոյց տուաւ թէ ի՞նչ ոյժ յառաջ կուգայ անոնց միութենէն, թէ ի՞նչ ներուժութիւն կ'երաշխաւորէ ան, այս անձն է Հալէպի Պրանս. Հիւպատոս Ֆէռնան Ռօքֆէրիէ: Իր հայրենասիրութենէն ու գթասրտութենէն քաղելով ներշնչումն այն պարտականութեանց, զորս ոչ մէկ կանոն կը հարկադրէր իրեն: Հալէպէն եկաւ, արիւնոտ ճամբու մը վտանգներուն մէ-

Ասանայի նահասակներէն՝ մեղաւազաւոր
ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
որ քառասունը հայերու հետ լուսնու
եւ Էսկի տը-պագար Քիլիսանը Կարապետի
սան ցուրի հոր նետած է

Ասանայի ջարդէն յիսուն օր ետք՝ վերադարձաւ սպաննուածներու
ազգականներուն եւ պատ. Քենիչ Յանճաճոյովին սիպումներուն
վրայ, Քիլիսանը Կարապետի սան ցուրի հորէն հանուած Լեւոն
Մանուկեանի եւ ընկերներուն դիակները

ջէն, հայցելով խաղաղութիւն մը, զոր կրնար կոչել Յրանսայի խաղաղութիւնը, և որ Աստուծոյ իսկ խաղաղութիւնն էր:

Յիսուն տարեկան չկար, երբ այս կամաւոր պաշտօնին միջոցին շուայլելով հիանալի սրտի մը գանձերը, մեռաւ այն հիւանդութենէն, զոր քարշ տուեր էր Կլիկիոյ ճամբաներուն վրայ:

Հիւանդութիւնն յաղթեր էր իր ֆիզիքական կորովին այլ ոչ երբէք իր բարոյական կորովին: Առաջէզին մէջ երէց մը. թարգմանի պաշտօնին բոլոր շրջաններէն անցած, 1895ին առաջին ջարդերուն ժամանակ կը վարէր Կարնոյ դեր-հիւպատոսութիւնը: Կեցաւ Յրանսական հաստատութեանց առջեւ, որ լեցուն էին Գրիտոնեաներով, ու ետ ընդրկել տուաւ յարձակողները: Կառավարութիւնն այն տանն իրեն ընծայեց ոսկի չքաղբամ մը և պատուոյ լէզէտի խաչը: 1906ին Արեւելք դարձաւ նորէն, և Հալէպի հիւպատոս անուանուեցաւ: Ռօքֆէրիէ իւզովութեանց առաջին լուրն աւելուուն պէս, Թուրք իշխանութիւններուն մօտ պնդեց և յաջողեցաւ վստահելի 150 կանոնաւոր զինուոր զրկել տալ էզպէզլի հայերուն օգնութեան: Աւելի ապահովութեան համար Դեսպանին մօտ թախանձեց և արտօնութիւն ստացաւ ընկերակցելու զինուորներուն: Հալէպէն մեկնեցաւ Ապրիլ 29ին, և ճիշդ ժամանակին, Մայիս 2ին հասաւ Էքպէզ, ուր մնաց մէկ քանի օր, քարոզելով տեղական իշխանութեանց թէ ինչ միջոցներ պէտք է ձեռք առնել խաղաղեցումի համար: Յետոյ թանձքէն ու ժամպառ շարունակեց ճամբան դէպի Մէրսին. Շէյխլի թրաքանց վանքէն իր հետ տանելով Հայր Էթիէնը, և ասոր հետ շրջելով ամենէն աւելի տղտեալ

գիւղերը: Ժամանակ չունեցաւ խմբագրելու իր տեղեկագիրը, բայց կան իր զրկած հեռագիրները և իր ընկերով զրած նամակները: Անոնք ամբողջութեամբ սյուտեղ յիշատակուելիք թուղթեր են, զի թէ պատիւ կը բերեն իրենց և թէ այն Յրանսայիներուն. զորս գտաւ իրենց ճամբուն վրայ: Մայիս 15ին Ռօքֆէրիէ ժամանեց Ատանա:

Ութն օրէն այս աւերակ քաղաքին մէջ կազմակերպեց օգնութեան կարաւան մը, որ յանուն Յրանսայի կը շրջէր լեռան գիւղերը: Անոր կը մասնակցէին Հայր Էթիէն, Հայր Ռիկալ, Մայր Մէլանի, որ երբ դիտուելութիւն եղաւ, ժպիտով մը բողբոջեց ըսելով թէ «լեռան օգն աղէկ պիտի գայ իրեն» ու անոր հետ կային Սուրբ Յովէփայ երկու մայրապետներ ու թարգման մը: Հաղար հինգ հարիւր ֆր. վարկ մ'ունէին և կր տանէին դեղեր ու պոշար զորս հայթայթած էր ծովակալ Բիլէ: ու 12 վրան զորս իրենց արամաղրութեան ներքեւ դրեր էին Պոլսէն նոր ժամանած զինուորական հրամանատարն ու կուսակալը: Ռօքֆէրիէ, կարաւանին մեկնումին ներկայ ըլլալէ ետք, շարունակեց իր պտոյտը դէպի Մէրսին, Իսկէնաէրուն ու Անտիօք: Հիանալի քաջութեամբ մը կատարեց այս տաժանի ճամբուն շրջանը, ու դարձաւ Հալէպ այնտեղ մեռնելու համար: Իր կեանքը տուած էր Յրանսայի համար, պատուոյ դաշտին վրայ ինկած զինուոր մ'է: Ողջունենք տեարք...

Յրանսայի միակ զոհը Ռօքֆէրիէ չեղաւ:

Լիօնի Սուրբ Յովսէփայ Գոյրերէն Գոյր Մառի Անթուանէթ Յուլիս 27ին մեռաւ ընդհանուր թունաւորումով մը, որուն ենթարկուել էր հիւանդներուն սնարին մօտ: 1910 Յուլիս 21ին Հայ Ժիւլ մեռաւ յոգնութիւններու, յուզումներու և ձմրան անբարեխառնու-

թեանց հետեւանօք, զոր անցուցեր էր շինուելու վրայ
եղող տեղերուն մէջ: Երկուքին համար ալ քրիստոնեայ
ժողովուրդը յուղիչ յուղարկաւորութիւն կատարեց: Այս
կրօնաւորներն անցան իրենց զգեստներու աղօսներուն
վրայ թողլով յոյսի երիզ մը: Իրենց կեանքը տալու հափ
սիրելին զանոնք որ թէև իրենց հօտը չէին բայց իրենց
եղբայրներն էին, մինչև իրենց կեանքը տալու հափ, ու
տուին ալ: Այս տարի, Յուլիսին Էքպէզի մէջ աղաքները
գուրս կ'ըլլէին Լաղարիսթներու վարժարանէն: Տնա-
հուկեցաւ կատղած չուն մը. որուն առջևը նետուեցաւ
Հայր Տիլանժ, իր աղաքը ծածկելու թեւերուն տակ:
Շուներ զէչ կերպով խածաւ դինքը, և օգուտ չունեցաւ
Եզիպտոսի Փաղէօսեան հաստատութեան մէջ տրուած
լնամքները: Մեռաւ անուելի տառապանքներու մէջ:
Հեռաւոր գերեզմանի մը վրայ, դուցէ արդէն կորսուած
է, ուր Ակադեմիան պսակ մը պիտի զետեղէ: Զեզի այն-
պէս չի թուիր թէ այս հիւանդի անձնագրոնութիւնը որ
տեղի ունեցաւ կրկնկիոյ մէկ անկիւնը, մէկ պատկերն է
բոլոր անոնց զորս կը փափաքի զրուատել արժանաւոր
բաւերով՝ այն ընկերութիւնը, զոր կը ներկայացնեմ: Ինչ
որ կը բղխի բարոյական ու մտաւորական փրանսայէն,
անոր կը վերաբերի, ու երբ կըսեմ թէ մեր հայրենակից-
ները, կրօնաւոր թէ աշխարհական, հին հայրենիքին
համրաւը պաշտպանեցին այս երկրին վրայ, որ մերն
եղաւ, կ'զգամ խորին յուզում մը, և միանգամայն
ամենէն սուրբ ուրախութիւնը:

Ահաւասիկ թէ ինչ շարժառիթներով Ակադեմիան,
լուսաբանուելով Բ. Դրան մօտ նախկին Դեպտան Մ.
Գոնթմանի և Արեւելքի նաւարածին հրամանատար ծո-
ւալալ Բիլէի այժմ Գ. ծովակալ, ու Վիքթոր Հիւկօի

հրամանատար նաւապետ Լա ժառի և Արտաքին գոր-
ծոց նախարարութեան գործակալներուն տեղեկագիրնե-
րէն, որոնք սիրայօժար հաղորդուեցան մեզ, անաւասիկ
թէ ինչ շարժառիթներով, Ակադեմիան աշխարհականե-
րուն անունները միացնելով կրօնաւորներու անուններուն՝
2000 Փր. ի չքաղրամներ կը յատկացնէ ժէզուիթ Հայր
Ռիկարի, Լաղարիսթ Հայր Տիլանժի, Թրաքեան Հայր
Էթիէն Լապառտէի, Մարիս Եղբայր Անրուան Տիոս-
ֆօնի (1), Մ. Ռէսիքչի. Մայր Մէլանիի, աշխարհիկ
կեանքի մէջ Մառի Մէլանի Լիօնի Ս. Յովսէփայ
Քոյրերէն, 1000ական Փրանքի չքաղրամներ՝ որ յար-
գանքի նշան մ'են և ոչ թէ վարձատրութիւն, Տիկին
Սապարիէի և Տիկին Տօնէի:

ԵԳԻՊՏԱՅԻ ԱԶՆՈՒԱԶԱՐՄ ԵՒ ԳՐԱԳԷՏ Ի ՍԼԱՄԻ ՄԸ ԲՈՂՈՔԸ

(Հրատարակուած՝ Եգիպտական «ԷԼ ՄՈՒԳԱԹՄԱ»
շաբաթաբերի, 18 քիւ եւ 16/29 Ապրիլ 1909
օրինակին մէջ)

Ո՛վ Իսլամներ,

«Աստուծոյ չի վախցա՞ք, մարդոցմէն չամչցա՞ք, ձեր
քրիստոնեայ եղբայրները թշնամանելուդ և սպաննել-
նուդ համար. ձեր այս արարքն ամենամեծ ապացոյցն է,
ո՛վ անիրաւողներ՝ թէ մէջերնիդ չկայ խելացի իսլամ մը,
ոչ ալ ազնիւ սրտի տէր մէկը: Զեռքերնիդ չի դողաց-
ինչ շահեցաք այդ խռովութեամբ, որուն նմանը չի տես-

(1) Ամենէն մեծ ծառայութիւն մատուցանողն այս
վեհոգի կրօնաւորն է, որ իր կեանքի վստահի սակ դնե-
լով 4—5000 հոգի ազատեց Ս. Սեփագնոս եկեղեցիէն,
որոնցմէ մեկն ալ այս տղերք գրողն է: (Յ. Թ.)

նուեցաւ դարերու մէջ, բարբարոս աղգերէն ո՞րն այդ-
պիսի ոճիրներու գիմեց. ախա՛ս այն ծնողքներուն որ
դձեզ ծնան, և ախա՛ս այն պատուական երկրին որ
դձեզ սնոց իր պտուղներով և ջուր խմոց զեակերովը,
և դձեզ պահեց իր հովանիին տակ:

Ո՛վ Իւլիաններ,

Այն փաթթոցներն որոնցմով գլուխնիդ ծանրացու-
ցած էք, զործիք բրիք զանոնք ագէտները խաբելու,
քիչ տառնէն ամօթէն պիտի ծածկեն տեսողութիւննիդ և
մինչև բերաննիդ իջնելով պիտի թուաւորեն դձեզ: Աստ-
ուած, Մուհամմէտ և Գուրանն անպարտ են, այդ երե-
քէն ոչ մէկը չ'արտօներ ձեր արարքները: Յոյց տուէք
ձեր գիրքերն ու օրէնքներն որ արտօնեն դձեզ այդ
անիրաւութիւններն ու սպաննութիւններն ի գործ դնե-
լու: Մենք չենք գիտեր ո՛ր և է կրօնք մը որ կը թոյ-
լատրէ այդպիսի խոզոտութիւններ. իսկ եթէ դանուի
անոնց մէջ տառնի բան մը, երեսնիս կը դարձնենք և
կ'ատենք զայն. քաւ լիցի, անպարտ կ'ըլլանք անկէ,
ինչպէս որ մաքուր և անպարտ է Երկնից Աստուածը:

Ո՛վ Թուրքեր,

Այսար՝ սքանչացաւ և աղդերը փառաբանեցին
դձեզ, իմ երակներուս մէջ հոսող արիւնը ձեր ալ երակ-
ներուն մէջ կը հոսի եղեր, ինքնիրենս կ'ըսէի թէ Աստ-
ուած զիս թուրք ստեղծած ըլլալուն պէտք է որ թուրք
մեռնիմ, բայց այսօր ամօթէս կը կարմրիմ և կ'ուզեմ
վարապարտ լուս ամալ և աչքի չ'երեւալ: Կը փափաքէի
որ գիտնայիք ինչ որ կար ձեր ու խղճմանքին միջև,
այսինքն մարդկային գութ ունենալը. կը սիրէի որ
երակներուս մէջ չ'ոսէր այն արիւնն որ եղբայրաս-
պանութեան կը մղէ. այս ես չեմ միայն ըսողը, ալ

իմ հետ է ամէն Օսմանցի. քաւ լիցի, ալ բոլոր մար-
դիք որ մարդկային արարածը կը յարգեն:

Ո՛վ Օսմանցիներ,

Յիմարացա՛ք արդեօք, միթէ չէ՞ք տեսներ թէ ո՞ր
կը դիմենք. այսօր այս վայրկեանիս որ սոյն առջերը
կը կարդանք մեր զրկեալ եղբայրները կը ջարդեն, տու-
ներնին կ'այրեն և այնպիսի տառապանքներու կ'ենթար-
կեն, որոնց ո՛չ մէկ մարդկային արարածի կողմէ են-
թարկուած էին. հիմա աչքերուս առջև կը պատկերա-
նայ աղգ մը, որուն միակ յանցանքն եղած է երախտա-
գէտ վստահութիւն տաճել հանդէպ իրեն դրացի և հայ-
րենակից գանուողներուն, որոնք այսօր կը մորթին զա-
նոնք, ինչպէս կը մորթեն ողջակէզները, այդ կարմիր ու
եռացու արիւնները կը հոսին հայրենիքի էջին վրայ:

Ո՛վ Բանաստեղծներ, Ո՛վ Գրագետներ,

Մէկ կողմ թողուցէք երեւակայութիւններն ու նկա-
րագրութիւնները սեւ մազերու, կարմիր այտերու, եւն.,
եւէ՛ք, ոչ թէ ինձ հետ, ալ Արդարութեան հետ պար-
տաւենք այդ սեւ արարքներն ու կարմիր օրը: Գործածե-
ցէք գրիչնիդ գէթ թղթի վրայ պատկերայնելու խուժ-
դութ իրողութիւնները, զի բանաստեղծին և գրագէտին
պարտքն է պարսաւել անիրաւներն և մխիթարել աղետ-
եալները, իրենց անկէ նախ փղձկիլ, որպէս զի
կարենան փղձկեցնել զիրենք լսողներու սիրտը: Արիւ-
նահեղութեան մէջ դարձանք նախնական վայրենու-
թեան, ուստի հարկ է նաեւ այդ պայմաններուն մէջ
գաւնանք հին չրջաններու ողբերու ձեւին: Եզո՛ւկ այն
աղգը, որուն հետ դարերով ապրեցանք. այսօր զո՞ն
կ'երթայ խոզոտութեանց:

Եւէ՛ք ուլ Ազատականներ եւէ՛ք,

Դուք փոքրաթիւ, և մոլեռանդները բաղձաթիւ են.
եթէ զանոնք ցիրուցան ընելու, բղկալու և անիրաւ-
եալ եղբայր վրէժը լուծելու յոյս չ'կայ, մարտիրոսա-
ցածներու հետեւելու ամենափոքրը մեր մահն է. այն

պիտի չըջանի մը մէջ կ'ապրինք՝ ու մէ խուսափիլ պէտք է դառն մահով, մենք կորսուած ենք մեր ունայնա-
մըտութեամբ և սուտ արժանիքով. այդ պայմաններուն
սակ ապրիլն հաճելի չէ:

Ո՛վ Արեւմեան ազգեր,

Խօսեցէք մեզի դէմ, որովհետեւ արժանի ենք մե-
ղադրանքի, բայց երբ դրիչ շարժէք, յիշեցէք թէ հո-
կան Օսմանցիներ որ արիւն կուլան և չեն փափաքիր
այդ կեանքն և որ երբէք չեն հանդուրժիր այս պատ-
ուական երկրին մէջ տեղի ունեցածներուն:

Ո՛վ Օսմանցիք որ եգիպտոս կը բնակիք,

Փութացէք մեզ միութիւն մը կազմելու ե. այդ
պատուական երկիրը հաստատենք իր կառավարական
օրէնքներուն ու արդարութեան մէջ, և ամենքս ալ
կամաւոր դիմենք դէպի Անատոլի: Եթէ իրօք գոր-
ծադրէք զայդ, կը յաւաճանամ ձեր կարողութիւն մէջ,
կաքաւելով, երգելով, ամենքս ալ միասին երթալու. այս
ըսի և ինձ հետ շատեր բախն, բայց ջանադիր ըլլալն
անհրաժեշտ է: Երթանք Ատանա և այլուր և մարենք
այդ երկիրներու կրակն և բարձրանանք անոնց լեռները,
պաշտպանենք մնացողներն և վրէժն առնենք կորսուած-
ներուն. և եթէ չընենք այդ, անկէ յետոյ ձեզմէ ո՛չ ոք
իրաւունք կ'ունենայ հայրենասէր կոչուելու. բէք թէ
ստախոս ենք: Իսկ բնաւանիք ու զուակ ունենալու
առարկութիւններն անընդունելի են. ևս ալ ընտանիք
ու զաւակներ ունիմ, թող զո՞ն ըլլան հայրենիքին և ող-
ջակէզ այդ խոզխոզութեաններուն. օ՛ն մնունք և թող
ապրի հայրենիքը, բայց վրէժ առնենք զուլումէն և անոր
հետքը չթողունք:»

ՎԷԼԻԻՏՏԻՆ ԵԼԷԿԷՆ

ՎԵՐՋ Գ. ՀԱՏՈՐԻ

«Մեծ. հեղինակն հոս ալ իր ըսածներուն իբր ապա-
ցոյց, ըստ կարելոյն փոյթ տարած է ձեռք անցնելու
ամէն մէկ պաշտօնական թուղթ ու գրութիւն, նմանա-
պէս կոտորածին առթիւ ամէն կողմանէ եկած հեռագիր-
ներուն օրինակներն, ընթերցողն ինչպէս պիտի տեսնէ
մի առ մի խնամքով հաւաքուած ու հատորիս ետեւը
գետեղուած են:»

«Վստան ենք թէ՝ «Կիլիկիոյ աղէտ» ին պատմութիւնը
ցկատարած միւսնոյն առաւելութիւններով օժտուած պիտի
մնայ և այն ատեն ստուգիւ «Կիլիկիոյ աղէտը» պիտի
ըլլայ հայելի մը, որուն մէջ հետաքրքիրն ալ, ազգա-
սէրն ալ և մանաւանդ պատմախոյզը պիտի գտնէ պար-
զուած իր աչաց առջև այնպէս, ինչպէս ներկայ ժամա-
նակս կը պահանջէ:»

Հ. Յ. ՏԵՐ-ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԸ

ՈՐ ՎԵՐՋԻՆՆ Է

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԵՏԸ ԵՐԵՍՓ. ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ԱՌ-
ՁԵԻ, ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ, ԵՒ
ԱՅԼ ՄԱՅՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՇԱՐԺ
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ.

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՂԲԸ.

ԱՐՈՒԵՍՏ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ, (մէկ ժամուան մէջ կը սորվեցնէ լուսանկարչութիւնը) . . .	3
ԱՏԱՆԱՅԻ ԿԵԱՆՔԸ, (կը պատկերացնէ աղէտէն ա- ռաջուան վիճակն ու հետաքրքրաշարժ սովո- րութիւնները)	3
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ, [Ա. Հասնր] (կը պատկերացնէ Ատանայի ջարդերը — 160 էջ, 26 նկար և մէկ քարտէսով)	5
ԿԵԼԵԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ, [Բ. Հասնր] կը բովանդակէ Ատանայի և Հալէպի մէջ տեղի ունեցած ջար- դերուն ու ինքնապաշտպանութիւններուն նը- կարագրութիւնները և աղէտի միջոցին փոխա- նակուած Պաշտօնական, Ազգային և Անճաւական հեռադիրներէն կարեւորները	5
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ, [Գ. Հասնր].	5
Ընտիր թուղթով	7 1/2
Արա սահման	Ֆր. 2

ԳԻՆ 7 1/2 ՂԲԸ.

Մեծաքանակ գնողներու գոհացուցիչ զեղջ
Դիմել ուղղակի Հեղինակին հասցէին՝

Դեղարան «Ասանա» ԳՈՒՄ-ԳԱՐՈՒ
Կ. ՊՈԼԻՍ